

DECEMBER, 2021
Volume-10, Issue-40

ISSN 2278-4381

SHANTI E **JOURNAL OF RESEARCH**

Most Referred & Peer Reviewed
Multi Disciplinary E Journal of Research

CHIEF EDITOR

Dr. Rajeshkumar A. Shrimali

Assistant Professor

Shree H. S. Shah College of Commerce, Modasa.

EXECUTIVE EDITOR

Rambhai V. Baku

CO-EDITOR

P. R. Sharma

SHANTI
E JOURNAL OF RESEARCH
ISSN -2278-4381

**Multi Disciplinary and Peer-Reviewed
Research Journal in India**

PUBLISHED BY

<http://www.shantiejournal.com/>

<u>SHANTI PRAKASHAN</u>	<u>OTHER CONTACT</u>
H.Q 1780, Sector-1, Delhi By Pass, ROHTAK-124001, (HARYANA)	D-19/220, Nandanvan Appartment (Nr. Bhavsar Hostel), New Vadaj, AHMEDABAD:- 380013.

Editorial Board

<p>Chief Editor Dr. Rajeshkumar A. Shrimali (M.com., B.ed.,NET.,M.phil.,Ph.D)</p>	<p>Co-Editor Prof. P.R.Sharma (M.A, B.ed.,NET.,M.phil) Adhyapak Sahayak Department of English M.B.Patel Science College, Anad, Gujarat</p>
---	--

Executive Editors

<p>Prof. Bharatbhai K. Bavaliya Assistant Professor in Hindi, G.E.S Class-II (R.R LALAN COLLEGE, BHUJ)</p>	<p>Prof. Rambhai V. Baku (M.A., B.ED., M.PHIL)</p>
---	---

Managing Editors

<p>Prof. Parimal M. Upadhyay Assistant Professor, G.E.S Class-II (R.C Commerce College, Ahmedabad)</p>	<p>Prof. D.K.Bhoya Associate Professor in Gujarati (Mahila Arts College Motipura, Himmatnagar, Dist- Sabarkantha)</p>
<p>Prof. Bhavin S. Shah Assistant Professor in Accountancy, G.E.S Class-II (Gujarat Arts & Commerce College, Ahmedabad)</p>	<p>Prof. Dr. Omprakash H. Shukla Assistant Professor in Hindi, G.E.S Class-II (Gujarat Arts & Commerce College, Ahmedabad)</p>
<p>Prof. Dr. Priteshkumar S. Rathod Assistant Professor in History, G.E.S Class-II (Government Arts & Commerce College, Naswadi, Dist- Vadodara)</p>	<p>Dr. Rajesh M. Sosa (M.A.,M.phil.,Ph.D, G-SET)</p>

“SHANTI E JOURNAL OF RESEARCH” is a Quarterly based Research Journal

Copy Right, DECEMBER- 2021, All Rights Reserved

- **No part of this publication may be reproduced or copied in any form by any means without prior written permission**
 - **“SHANTI E JOURNAL OF RESEARCH” holds the copyright to all articles contributed in this publication. In case of reprinted articles “SHANTI E JOURNAL OF RESEARCH” holds the copyright for the selection, sequence, introduction material, summaries and other value additions**
 - **The view expressed in this publication are purely personal judgments of the authors and do not reflect the view of “SHANTI E JOURNAL OF RESEARCH”. The views expressed by external authors represent their personal views and not necessarily the views of the organizations they represent.**
 - **All efforts are made to ensure that the published information is correct. “SHANTI E JOURNAL OF RESEARCH” is not responsible for any errors caused due to oversight or otherwise.**
-

Peer Review Committee-

The following Experts are working as a guide in M.Phil and Ph.D Degree. They are provide their service in our shanti e journal of research at free of cost. Papers published only after review through their important guidance, advice correction and required instructions.

Name	Designation
Dr.devjibhai maru (Assistant Professor Government Arts College-Talaja.Dis-Bhavnagar.)	Chief in sociology
Dr.Mahendrakumar A.Dave (Associate Professor, Shree Somanath Sanskrit University-Veraval)	Chief in Sanskrit
Dr.Parvinsinh R.Chauhan (Associate Professor, Bosmiya Arts & Commerce College-Jetpur.)	Chief in Hindi
Dr. Bhaveshbhai L.Dodiya (Assistant Professor, R.R.Lalan College-Bhuj-Kachchh)	Chief in Chemistry
Dr. Nareshkumar Yayantilal Parikh (Associate Professor, P.S.Scince & H.D. Arts College-Kadi.)	Chief in History
Dr.Nimeshkumar D.Chaudhari (Associate Professor, Faculty of physical education and sports science, Gujarat vidyapith, sadara, Gandhinagar)	Chief in Physical Education
Dr.C.M.Thakkar (Principal, T.A. Chatvani Arts & J.V Gokal Trust Commerce College,Radhanpur,Patan.)	Chief in Commerce
Dr.Samyak M Makwana (Associate Professor, R.R.Lalan College-Bhuj-Kachchh)	Chief in Psychology
Dr.IROS Vaja(Associate Professor, M.V.M Arts College Rajkot)	Chief in English
Dr.Hemaben Jikadra(Associate Professor, Gujarat Arts & Science College(Aft) Ellishbredge Ahemdabad)	Chief in Political Science
Pro. Ramesh L.Deshmukh (Associate Professor, Tolani Arts & Science College Aadipur)	Chief in Gujarati
Dr.C.S.Zala (Associate Professor, R.R.Lalan College-Bhuj-Kachchh)	Chief in Economics
Dr. Bhargav Dave, RPT, DPT(UC), MPT (LLU) 2804 Field Hollow Dr, Pearland, Texas 77584. Contact no: (248) 416-3221 Fax: (888) 789-2329 E-mail: pt.davebhargav@gmail.com New York Physical Therapy license Number: 033650 Michigan Physical Therapy license Number: 5501015759 Texas Physical Therapy license Number: 1217440	Chief in Physiotherapy (International)

ISSN -2278-4381

Editor's Column

The explosion of knowledge at the global level due to technological dynamics has certainly redefined the very concept of education. The prevailing scenario of education--especially higher education--has become a matter of study and analysis for the scholars and practitioners who have a craving desire to face changes and challenges. It is because we, the human beings, are endowed with the faculty of choice and a free will.

Unlike other species, we are not programmed. We can make choices and use our free will to act and achieve our objectives. Despite the dramatic progress in ICT in education achieved so far at the school and college levels, much remains to be done: each country, to varying degrees, continues to struggle with issues of children out of school and illiterate youths and adults. Inequities in educational opportunities, quality of educational services and level of learning achievement persist by gender, rural/urban locality, ethnic background, and socioeconomic status.

The quality of learning and the capacity to define and monitor this quality is lacking in most developing countries. The means and scope of education continue to be narrow and confined to historical models of delivery, and the use of other channels continues to be ad hoc and marginal. The increase in quantitative and qualitative demand for education is not matched by an increase in resources.

At this juncture, it is safe to state that the polarity of views on the possibility of change is amazing. We, the publishers of Journal of research , are very much excited to view some aspects of these changes through scholarly articles contributed by august scholars and colleagues. The present issue contains papers with critical insight and analysis as well as systematic discussion and deliberation on various themes of language, literature, information technology, commerce and so on. We hope this will certainly be useful for the people who aspire change.

Chief Editor

Dr. Rajeshkumar A. Shrimali

INDEX

Title	Page
A STUDY ON JOB INVOLVEMENT OF DIFFERENT CATEGORIES OF TEACHERS WITH REGARD TO THEIR MENTAL HEALTH IN KACHCHH DISTRICT -Dr. Ashok b. jatiya	1-5
A Study on Analysis of Financial Performance of IRCTC -Path C. Bhatt* and Dr. Dinesh Chavda**	6-15
‘नीलाडो’ नवलकथां ग्रांमयेतनानुं निरूपण. -पटेल जनकीबेन गंगाराम	16-22
कखनी कलानो कसबी : रामसिंह मालम -डॉ. नंदलाल येन. छांगा	23-26
शैक्षणिक प्रवृत्ति द्वारा सामजिक उत्थाननां कार्योमां संत श्री आनंद प्रकाश शर्मा बापुनुं योगदान -सुथार प्रकाशकुमार श	27-31
“उपनिषदोमां योग अने स्वच्छता” -डॉ.भरत येच.मोढ पटेल	32-37

Title **Page**

मानव जीवन में संस्कारों का महत्त्व

-हेमराज भट्ट

38-41

त्रिलोचन मानवीय संवेदना के कवि

-अभिलाष कुमार सिंह

42-45

वैश्वीकरण और महिलाएँ

-डॉ.कल्पना आर.पटेल

46-49

भारतीय नारी

-प्रा.डॉ. कीर्तिदा बंसीलाल व्यास

50-54

A Study on Recent Trends in Mobile Banking in India and its Impact on Digital Banking

-Vinod K. Parghi* and Dr. Dineshkumar R. Chavda**

55-63

The Impact of Demonetisation on Non-Performing Assets of Public Sector Banks of India

-DR. MAHESHKUMAR M. BARAD

64-69

Title	Page
A STUDY ON BUYING BEHAVIOR OF CUSTOMERS FOR AYURVEDIC BEAUTY PRODUCTS OF VERAVAL CITY -DR.RAJESH A.MULCHANDANI	70-78
THE INDIAN TEXTILE AND GARMENT INDUSTRY IS A PROMISING INVESTMENT POSSIBILITY IN INDIA -Manoj Suryavanshi	79-85
शारीरिक शिक्षण अने सामान्य शिक्षण -डॉ. योगेशकुमार खेळ. चौधरी	86-91
संस्कृतव्याकरणस्य भारतीयभाषासु सम्प्रभावः -लोकेशकुमार	92-95
किरातार्जुनीयम् के पदों में यमक का प्रयोग । -प्रियंका आर. पटेल	96-98
पञ्चाङ्गेन समन्वितं हेमशब्दानुशासनम् ॥ -सागरः महेशकुमार	99-104

A STUDY ON JOB INVOLVEMENT OF DIFFERENT CATEGORIES OF TEACHERS WITH REGARD TO THEIR MENTAL HEALTH IN KACHCHH DISTRICT

Dr. Ashok b. jatiya

Head Teacher

Shree Mota primary school

Subject :- Psychology

Abstract: This study examined the relationship between job involvements of different categories of teachers with regard to their mental health in KACHCHH district. The study adopted survey method of research. Participants were 150 school teachers randomly selected in government, government aided and private schools in Kachchh district. The research instrument used for data collection was: job involvement developed by **Blau and Boal & Balay** and Mental Health developed by **V.pramod Kumar**. The findings indicated that there is a positive relationship between job involvements of different categories of teachers with regard to their mental health in Kachchh district.

There exist significant impact with respect to the job involvement based on location, fathers' educational qualification, type of management between the job involvement and mental health. There is no significant impact gender, type of management, medium of instruction, type of management, teaching experience, marital status on the job involvement of different categories of teachers with to their mental health.

Keywords: Job involvement, mental health, government schools, private schools, marital status, type of management.

Introduction Teachers mold the lives that they influence because the lessons learned from teachers remain with their students throughout life. We should always respect our teachers. The quality of education or learning outcomes is integrally linked to the quality of teachers, especially so for the large number of the first generation learners who won't be able to get any support from their own parents at home. Great teachers can make a huge difference to a child. There are many excellent teachers in India today and they have been doing a great job unsung and unnoticed for years.

“Teacher is a most vital single factor in the system of education. Upon his training, his dedication and his efficiency, stands the whole structure of education. He is the key to the quality of Education”. -**Prem Kirpal**

The teacher acts as the pivot for the transmission of intellectual traditions and technical skills from generation to generation and helps to keep the lamp of civilization burning.

Job Involvement

Job involvement is defined as “psychological identification with a job” Kanungo (1982). This definition implies that a job-involved person sees her or his job “as an important part of his self-concept” Lawler & Hall 1970). Job involvement is more than working and requires sincerity and dedication for your job. Those who measure success by money are often those who do not rise to levels that wouldn't, have otherwise been a barrier for them. All the successful people that we see around are role models and they have left behind a hint for us to grab and follow.

Mental Health

The term „**mental**“ usually implies something which is purely related to the cerebral functioning of a person, and it also stands for one’s emotional affective states. The term „**health**’ refers to more than physical health; it also connotes the individual’s intra-psycho balance. The concept of mental health has been explained in different perspectives, one of which psychoanalytic. The psychoanalytic viewpoint that mental health is a property of individuals and a function of intra-psycho development and dynamics is still dominant.

Statement of the Problem A study on job involvement of different categories of Teachers with regard to their Mental Health in Kachchh District.

Objectives of the Study

1. To find out significant difference between the Teachers Job Involvement and mental health based on their Gender.
2. To find out significant difference between the Teachers Job Involvement and mental health based on their Designation of Teachers.
3. To find out significant difference between the Teachers Job Involvement and mental health based on their Type of Management.
4. To find out significant difference between the Teachers Job Involvement and mental health based on their Teaching experience.
5. To find out significant difference between the Teachers Job Involvement mental health based on their marital status.

Hypothesis of the Study

1. There is no significant difference between the Teacher Job Involvement and mental health based on their Gender.
2. There is no significant difference between the Teachers Job Involvement and mental health based on their Type of Management.
3. There is no significant difference between the Teachers Job Involvement and mental health based on their Teaching experience.
4. There is no significant difference between the Teachers Job Involvement and mental health based on their Marital Status.
5. There is no significant relationship between the Teachers Job Involvement and Teachers Mental Health.

Research Design Methodology

The study was conducted through survey method of research and it is most suitable for the present study.

Variables: Dependent variables: Job Involvement Independent variables: Mental Health.

Sample: A sample is the subset of the population and the investigator has taken 150 different categories of School Teachers in Kachchh District using stratified random sampling technique.

Research Tools: In this present study, the investigator has chosen the following tools.

1. Job involvement scale prepared and validated by **Blau, 1986; Blau & Boal, 1987; Balay, 2000.**
2. Mental Health by **Pramod Kumar.**

Statistical Techniques Used

A research should be familiar with principles, procedure, merits and demerits of the statistical techniques, he is going to adopt. For the present study the investigator has used the following statistical techniques. AM, Standard Deviation, T-Test, F-Test and Correlation.

Major Finding

1. There is a significant difference between Male and Female teachers with regard to their Teachers Job Involvement.
2. There is no significant difference between Male and Female teachers with regard to their Teachers Mental Health.
3. There exists a significant difference between Governments vs. Aided, Governments vs. Private and Private vs. Aided School Teachers based on their Teachers Job Involvement and mental health.
4. There is a significant difference between Below 5 years and Above 6 years teaching experience with regard to their Teachers Job Involvement.
5. There is no significant difference between Below 5 years and Above 6 years teaching experience with regard to their Teachers Mental Health.
6. It is observed that there is a positive relationship between Teachers Job Involvement and Teachers Mental Health.

Table – I
Table Shows The Significant Difference Between The Teachers Mental Health Based On Their Gender Using Mean Scores.

Variable	Gender	N	Mean	SD	t-Value	LS
Teacher Mental Health	Male	75	66.84	24.94	0.86	NS
	Female	75	63.37	23.84		

Table – II
Showing the Significant Difference between the Teachers Job Involvement Based On Their Type of Management.

	Type Of Management	N	Mean	SD	t- Value	LS
Teachers Job Involvement	GOVT	50	86.20	13.544	4.986	0.01
	AIDED	50	72.74	13.450		
	GOVT	50	86.20	13.544	19.034	0.01
	PRIVATE	50	40.74	10.089		
	AIDED	50	72.74	13.450		

	PRIVATE	50	40.74	10.089		
--	---------	----	-------	--------	--	--

Table – III

Table shows the significant difference between the Teachers Job Involvement based on their Teaching Experience using mean scores.

Variable	Teaching Experience	N	Mean	SD	t- Value	LS
Teacher Job Involvement	Below 5 years	84	61.71	22.636	3.017	0.01
	Above 6 years	66	72.73	21.611		

Educational Implications :

The analysis based on statistical techniques clearly shows that the female teachers' job involvement and mental health is less than the male teachers. It has been inferred that the phrase "**Fittest man for the Fittest Job**" is meant that qualified teachers have to be appointed for each class or each subject. For that purpose the teachers are fully responsible to achieve this objective. All the teachers may be of the same required qualification. They may have difference owing to several reasons such as age, experience, income, sex environmental conditions, type of work are the places of their service.

Conclusion :

On evaluating the problems related to job involvement and mental health, typically people judge themselves unfavorably with the hope it will motivate them to change. The result of the present study indicates that majority of the teachers or lecturers have high level of mental health even though they have average level of adjustment behavior. The findings of this study may give a clear idea about the psychological concepts of adolescents which are to be addressed in the right time and highlighting the importance of providing ample conditions for them to live their lives with harmonious functioning of their body and mind in order to achieve progress in future.

REFERENCES :

1. Blackburn, J. Joey; Robinson, J. Shane (2008) Assessing Teacher Self-Efficacy and Job Involvement of Early Career Agricultural Teachers in Kentucky. *Journal of Agricultural Education*, V49 N3 P1-11 2008.
2. Blanche, Angel; Aluja, Anton (2010) Job Involvement in a Career Transition from University to Employment. *Learning and Individual Differences*, V20 N3 P237-241 Jun 2010.
3. Butt, Graham; Lance, Ann (2005) Secondary Teacher Workload And Job Satisfaction: Do Successful Strategies For Change Exist? *Educational Management Administration & Leadership*, V3 N4 P401-422 2005.
4. Climie, Emma; Altomare, Alyssa A.(2013) Supporting Children with Mental Health Concerns in Classrooms *International Journal for Leadership in Learning*, v1 n1 2013.

5. Convey, John J. (2010) Motivation And Job Involvement Of Catholic School Teachers. Online Submission, Paper Presented At the Annual Meeting of the American Educational Research Association (Denver, Co, Apr 30-May 4, 2010).
6. Craig, Naomi (2010) Mental Health Issues And Higher Education Psychology Teaching, Psychology Teaching Review, V16 N1 P16-23 2010.
7. Crossman, Alf; Harris, Penelope (2010) Job Involvement of Secondary School Teachers. Educational Management Administration & Leadership, V34 N1 P29-46 2006.
8. Dik, Bryan J.; Hansen, Jo-Ida C. (2010) Moderation of P-E Fit Job Involvement Relations. Journal of Career Assessment, V19 N1 P35-50 Feb 2010.
9. Dods, Jennifer(2016) Teacher Candidate Mental Health and Mental Health Literacy Exceptionality Education International, v26 n2 p42-61 2016.
10. Fuming, Xu; Jiliang, Shen (2007) Research On Job Involvement Of Elementary And High School Teachers And Strategies To Increase Job Satisfaction. Chinese and Education Society, V40 N5 P86-96 Sep-Oct 2007.
11. Fu, Ching-Sheue (2015) The Effect of Emotional Labor on Job Involvement in Preschool Teachers: Verifying the Mediating Effect of Psychological Capital. Turkish Online Journal of Educational Technology - TOJET, v14 n3 p145-156 Jul 2015.
12. Hackett, Latha; Theodosiou, Lousie; Bond, Caroline; Blackburn, Claire; Spicer, Freya; Lever, Rachel (2010) Mental Health Needs In Schools For Emotional, Behavioral And Social Difficulties. British Journal of Special Education, V37 N3 P148-155 Sep 2010.
13. Hergenrather, Kenneth C.; Zeglin, Robert J.; McGuire-Kuletz, Maureen; Rhodes, Scott D. (2015) Employment as a Social Determinant of Health: A Review of Longitudinal Studies Exploring the Relationship between Employment Status and Mental Health Rehabilitation Research, Policy, and Education, v29 n3 p261-290 2015.
14. Klassen, Robert M.; Anderson, Colin J.K.(2009) How Times Change: Secondary Teachers' Job Involvement and Dissatisfaction In 1962 And 2007. British Educational Research Journal, V35 N5 P745-759 Oct 2009.
15. Kovess-Masfety, Viviane; Rios-Seidel, Carmen; Sevilla- Dedieu, Christine (2007) Teachers' Mental Health and Teaching Levels.
16. Lin, Ruilin; Xie, Jingchen; Jeng, Yoau-Chau; Wang, Zheng-Hong(2011) The Relationship between Job Involvement and School Administrative Effectiveness as Perceived by Administration Teachers. Management in Education, v25 n3 p112-118 Jul 2011.
17. McMillan, Julie M.; Jarvis, Jane M. (2013) Mental Health and Students with Disabilities: A Review of Literature Australian Journal of Guidance and Counselling, v23 spec is n2 p236-251 Dec 2013.
18. Rubin, Lenore (2000) Using Mental Health Consultation: Supporting Teachers, Children, and Families.
19. Stefanski, Amanda; Valli, Linda; Jacobson, Reuben(2016) Beyond Involvement and Engagement: The Role of the Family in School-Community Partnerships. School Community Journal, v26 n2 p135-160 2016.

A Study on Analysis of Financial Performance of IRCTC

Path C. Bhatt^a and Dr. Dinesh Chavda^b

^aResearch scholar,

^bResearch Guide & Assistant Professor,
Department of Commerce and management,
Bhakta Kavi Narsinh Mehta University, Junagadh

ABSTRACT

The IRCTC is a public sector undertaking completely owned by the Government of India through the Indian Railways. It is the only entity that is authorized to provide certain services to the Indian Railways. IRCTC includes online ticketing, catering, and selling drinking water on trains and at railway stations. In May 2008, it was classed as a Miniratna public corporation, which allowed it a certain degree of financial autonomy. IRCTC has Market cap of (Rs.) 65,592 crore (257.92B). It is one of the largest public company contributing in GDP significantly. It provides various services like online ticketing, passenger data and privacy concerns, Tatkal Scheme, tourism, catering and Train operations. It has largest employee around 1.3 million. The Indian Railway is developing drastically every year. Hence an attempt has been made to analyze the profitability position of the IRCTC with the help of mean, standard deviation, co-efficient of variation, Trend analysis and Ratio analysis. The study carried out the period of five (5) years that is from the year 2015-16 to 2019-20. The increase in profitability will not only yield greater efficiency but also improve financial performance in future.

Keywords: Indian Railway, IRCTC, Financial Performance, GDP, Profitability, Trend

INTRODUCTION

Indian Railways (IR) is a government agency under the Ministry of Railways that manages the national railway system of India. It is run by the government as public and by March 2019, 68,155 km. Operates the world's fourth largest railway network by size, with a length of (3,350 miles). 40,576 km (25,213 miles) or 64% All broad gauge routes are electrified by 25 KV 50 Hz AC electric traction by August 2020.

In the financial year ended March 2019, the IRA carried 844 crore (8.44 billion) passengers and 123 crore (1.23 billion) tones of freight. The IR runs 13,523 passenger trains daily, covering 7,321 stations across India, both on long-distance and suburban routes. Mail or express train, most common type, average speed 50.6 km/h. runs at a speed of km km/ h (41.4 miles). Suburban EMUs run at a speed of 37.5 km per hour (23.3 miles). Normal passenger trains (composite mixed) run at a speed of 33 33.5 km per hour (40. m miles).

The IRCTC was incorporated on 27 September 1999. The IRCTC is a public sector undertaking completely owned by the Government of India through the Indian Railways. It is the only entity that is authorized to provide certain services to the Indian Railways. The IRCTC was listed on the National Stock Exchange in 2019, following which the Government of India's holding was reduced to 87%, with the remaining shares being publicly traded. In December 2020, the Government of India divested another 20%, decreasing its holding in the IRCTC to 67%.

OBJECTIVES OF THE STUDY

- To ascertain the overall profitability performance of IRCTC in India.
- To examine and evaluate profitability related to sales of IRCTC.
- To evaluate the profitability related to equity share of IRCTC.
- To know the recent trend in IRCTC.

RESEARCH METHODOLOGY

Data Collection

This study is based on secondary data. Data has been collected from official government websites of IRCTC, reports of ministry of railway, research papers, cash study, and newspapers.

PERIOD OF STUDY

The research will be carried out for the period of 2015-16 to 2019-20. The study carried out the period of five (5) years that is from the year 2015-16 to 2019-20. The period of five years is enough to understand the results and also sufficient for interpretation. And also sufficient for the study of the trend analysis.

TOOLS FOR ANALYSIS

For the purpose of Profitability analysis of IRCTC following accounting and statistical tools and techniques are used.

Ratio analysis is used to examine the data. Following ratios are used to study the data. PBDIT margin ratio, PBIT margin ratio, PBT margin ratio, Net profit margin, Return on net worth/equity, Return on capital employed, current ratio, Return on Assets is used to analyze the data.

In the present study statistical tools i.e. MEAN, STANDARD DEVIATION, COEFFICIENT OF VARIATION AND TREND ANALYSIS have been used to analyze the data during the study period of the study.

Mean = sum of variable / N

Standard Deviation = $\sqrt{\Sigma X^2 / N - (\Sigma X / N)^2}$

Coefficient of Variation = SD / Mean * 100

Profitability ratios compare income statement accounts and categories to display a company's potential to earn profits from its operations. Profitability ratios emphasis on a company's returns on investment in inventory and other assets. These ratios mainly tell how well businesses can succeed from their procedures.

Investors and creditors can use profitability ratios to judge a company's return on investment based on its comparative level of properties and assets. In addition, profitability ratios can be used to check that companies are making enough operating profit from their assets. In this sense, profitability ratios are based on proficiency ratios because they show us how well organisations are using their assets to earn profit. Profitability displays creditworthiness and profitability of the company.

Trend analysis is a dissection of the trend of an organization by comparing its financial statements to study the trend of market or estimating of the future on the basis of results of previous performance and it's an effort to make the optimum decisions on the basis of results of the analysis which has been done.

Trend analysis includes gathering the information of various periods and putting the collected data or information on the horizontal line with the purpose of finding reasonable patterns from the given data. In Financial context, Trend Analysis is used for specific analysis and in Accounting for analysis of shares.

DATA ANALYSIS & INTERPRETATION

PBDIT MARGIN RATIO:-

PBDIT margin ratio is a profitability ratio that quantifies how much earnings of the Company before interest, taxes and depreciation as a percentage of revenue.

Formula:-

$$\text{PBDIT MARGIN RATIO} = \text{PBDIT} / \text{NET REVENUE.}$$

TABLE 1 PBDIT MARGIN (%)

YEAR	PBDIT MARGIN(%)
2015-16	24.09
2016-17	23.17
2017-18	24.56
2018-19	25.24
2019-20	34.78
MEAN	26.368
SD	4.76
CV(%)	18.05

TABLE 2 TREND ANALYSIS

YEAR	BASE YEAR 2015-16
2015-16	100
2016-17	96.18
2017-18	101.95
2018-19	104.77
2019-20	144.38

Above Table 1&2 reveals that IRCTC has Mean Value of PBDIT margin ratio 26.368 which shows as good PBDIT margin while The Standard Deviation of IRCTC is 4.76, which shows higher degree of variability and. The coefficient of variation of PBDIT margin ratio of IRCTC is 18.05 which are permissible. IRCTC has 24.09% PBDIT margin in the year 2015-16 while 23.17% in the year 2016-17. Which shows 3.82% reduction. In the year 2019-20 IRCTC has 34.78% PBDIT margin which shows 44.38% increase in comparison to 2015-16. In 2019-20 9.54% increase of PBDIT margin in comparison to 2018-19. From 2016-17 to 2019-20 PBDIT margin Ratio shows upward trend.

PBIT MARGIN RATIO:-

PBIT margin ratio is a profitability ratio that indicates how much earnings of the Company before interest and taxes as a percentage of revenue.

Formula

PBIT MARGIN RATIO= PBIT / NET REVENUE

TABLE 3 PBIT MARGIN (%)

YEAR	BASE YEAR 2015-16
2015-16	100
2016-17	96.06
2017-18	101.59
2018-19	104.96
2019-20	146.17
YEAR	PBIT MARGIN(%)
2015-16	22.59
2016-17	21.70
2017-18	22.95
2018-19	23.71
2019-20	33.02
MEAN	24.79
SD	4.65
CV(%)	18.76

TABLE 4 TREND ANALYSIS

Above Table 3 reveals that IRCTC has Mean Value of PBIT margin ratio 24.79% which shows a good PBIT margin while The Standard Deviation of IRCTC is 4.65, which shows higher degree of variability and. The coefficient of variation of PBIT margin ratio of IRCTC is 18.76% which is permissible but not good. IRCTC has 22.59% PBIT margin in the year 2015-16 while 21.70% in the year 2016-17 which shows 3.94% reduction. In the year 2019-20 IRCTC has 33.02% PBIT margin which shows 46.17% increase in comparison to 2015-16. In 2019-20 9.31% increase of PBIT margin in comparison to 2018-19. From 2016-17 to 2019-20 PBIT margin Ratio shows upward trend.

PBT MARGIN RATIO:-

PBT margin ratio is a profitability ratio that indicates how much earnings of the Company before taxes as a percentage of revenue or sales. Profit before tax (PBT) is an indication that looks at a

company's profits before the company has to pay corporate tax. It deducts all expenses from revenue including interest expenses and operating expenses except income tax.

Formula

$$\text{PBT MARGIN RATIO} = \text{PBT} / \text{NET REVENUE}$$

TABLE 5 PBT MARGIN (%)

YEAR	PBT MARGIN(%)
2015-16	22.58
2016-17	21.75
2017-18	23.10
2018-19	25.59
2019-20	32.75
MEAN	25.15
SD	4.48
CV(%)	17.81

TABLE 6 TREND ANALYSIS

YEAR	BASE YEAR 2015-16
2015-16	100
2016-17	96.32
2017-18	102.3
2018-19	113.33
2019-20	145.04

Above Table.5 reveals that IRCTC has Mean Value of PBT margin ratio 25.15% which shows a good PBT margin while The Standard Deviation of IRCTC is 4.48, which shows higher degree of variability and. The coefficient of variation of PBT margin ratio of IRCTC is 17.81% which is permissible but not good. IRCTC has 22.58% PBT margin in the year 2015-16 while 21.75% in the year 2016-17 which shows 3.68% reduction. In the year 2019-20 IRCTC has 32.75% PBT margin which shows 45.04% increase in comparison to 2015-16. In 2019-20 7.16% increase of PBT margin in comparison to 2018-19. From 2016-17 to 2019-20 PBT margin Ratio shows Upward trend.

NET PROFIT RATIO

Net profit ratio is a helpful ratio to indicate the overall profitability of the company or business. A higher Net Profit ratio tells the efficient total quality management of the affairs of business also indicates the association between Net Profit and Net sales.

Formula

$$\text{NET PROFIT RATIO} = \text{NET PROFIT} / \text{NET SALES}$$

TABLE 7 NET PROFIT MARGIN (%)

YEAR	NET PROFIT MARGIN(%)
2015-16	13.80
2016-17	14.09
2017-18	14.96
2018-19	16.50
2019-20	23.22
MEAN	16.51
SD	3.89
COV	23.58

TABLE 8 TREND ANALYSIS

YEAR	BASE YEAR 2015-16
2015-16	100
2016-17	102.1
2017-18	108.41
2018-19	119.57
2019-20	168.26

Above Table 7 reveals that IRCTC has Mean Value of Net profit ratio 16.51% which shows a good Net profit while The Standard Deviation of IRCTC is 3.89, which shows higher degree of variability and. The coefficient of variation of Net profit ratio of IRCTC is 23.58% which is considered bad. IRCTC has 13.80 % Net profit in the year 2015-16 while 14.09% in the year 2016-17. which shows 2.10% increase. In the year 2019-20 IRCTC has 23.22% Net profit which shows 68.26% increase in comparison to 2015-16. In 2019-20 6.72% increase of Net profit in comparison to 2018-19. From 2015-16 to 2019-20 Net profit Ratio shows Upward trend.

RETURN ON NET WORTH

Return on equity (ROE) deals with the profitability of owners or shareholder's funds. The return on equity ratio is a profitability ratio that indicates the ability of an organization to earn profits from its shareholder's investments in the business. In other way, the return on equity ratio or (ROE) shows how much gain each dollar of common stockholders' equity makes.

Formula

$$\text{RETURN ON EQUITY (ROE)} = \text{PAT} / \text{Net worth}$$

TABLE 9 RETURN ON NET WORTH

TABLE 10 TREND

YEAR	RETURN ON NET WORTH
2015-16	34.79
2016-17	27.58
2017-18	23.22
2018-19	28.81
2019-20	39.8
MEAN	30.81
SD	6.49
CV(%)	21.04

ANALYSIS

YEAR	BASE YEAR 2015-16
2015-16	100
2016-17	79.28
2017-18	66.74
2018-19	82.81
2019-20	114.4

Above Table 9 reveals that IRCTC has Mean Value of Return on net worth 30.81% which shows a good Return on net worth while The Standard Deviation of IRCTC is 6.49, which shows higher degree of variability and. The coefficient of variation of Return on net worth IRCTC is 21.04% which is considered as bad. IRCTC has 34.79 % Return on net worth in the year 2015-16 while 27.58% in the year 2016-17 which shows 20.72% Reduction. In the year 2019-20 IRCTC has 39.80% Return on net worth which shows 14.40% increase in comparison to 2015-16. In 2019-20 10.99% increase of Net profit in comparison to 2018-19. From 2017-18 to 2019-20 return on net worth shows upward trend.

RETURN ON CAPITAL EMPLOYED

Return on Capital Employed (ROCE) reveals the relationship between Operating profit and Capital Employed of the firm.

Formula

Return on capital employed = Net Operating Profit / Capital Employed

TABLE 11 RETURN ON CAPITAL EMPLOYED

YEAR	RETURN ON CAPITAL EMPLOYED
2015-16	43.02

2016-17	34.13
2017-18	32.52
2018-19	38.98
2019-20	51.34
MEAN	39.998
SD	7.57
CV(%)	18.92

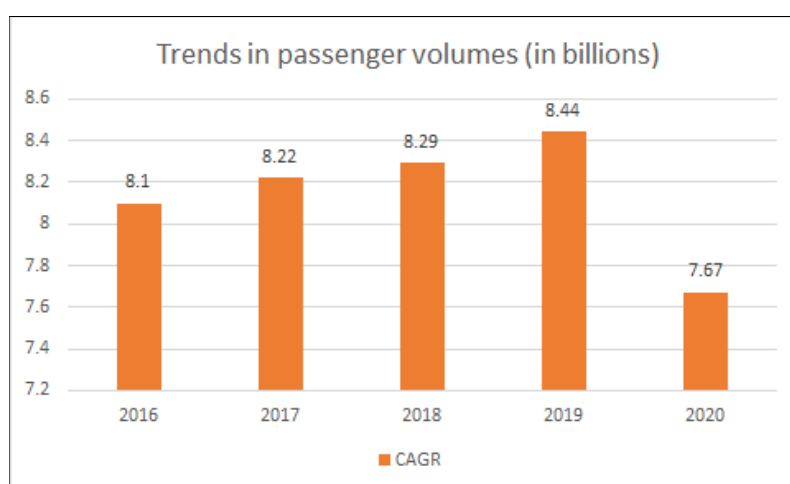
TABLE 12 TREND ANALYSIS

YEAR	BASE YEAR 2015-16
2015-16	100
2016-17	79.34
2017-18	75.59
2018-19	90.61
2019-20	119.34

Above Table 11 reveals that IRCTC has Mean Value of Return on Capital employed 40.00% which shows a good Return on Capital employed while The Standard Deviation of IRCTC is 7.57, which shows higher degree of variability and. The coefficient of variation of Return on Capital employed of IRCTC is 18.92% which is permissible but not good. IRCTC has 43.02% Return on Capital employed in the year 2015-16 while 34.13% in the year 2016-17 which shows 20.66% Reduction. In the year 2019-20 IRCTC has 51.34% Return on net worth which shows a 19.34% increase in comparison to 2015-16. In 2019-20 28.73% increase of Return on Capital employed in comparison to 2018-19. From 2017-18 to 2019-20 return on Capital employed shows upward trend.

PASSENGER VOLUMES WITNESS HEALTHY GROWTH

CHART 1 TRENDS IN PASSENGER VOLUMES

(Source:www.ibef.com)

- Train travel remains the preferred mean for long-distance travel for Majority of Indians.
- Raise in the demand for passenger trains is supported by Urbanization, improving income standards, etc.
- The punctuality performance of Indian Railways for mail and express trains raised to 75.67% during April-December 2019 as compared to 68.19% in the same period last year.
- During the financial year 2019, passenger traffic in the country reached 8.44 billion. Passenger traffic was valued at 7.67 billion in FY20 P (till February 2020).

RISING EXPORT OF RAILWAYS SECTOR

CHART 2 EXPORT OF RAILWAY

(Source:www.ibef.com)

- India was among the top 20 exporters of railways globally as of 2019.CAGR
- India's export of railways grew at a of 52.52% during 2010-2019 to reach US\$ 635 million.
- In 2019, Train 18, Indian Railways' fastest engine-less self-propelled Train, gained several queries for export.

CONCLUSION

After analyzing the profitability of the IRCTC, it can be said that the profitability of any firm depends more or less upon the effective utilization of resources, cut off cost and total quality management function in products, customer services, manpower, and goodwill and market share. The conclusion of the study can be summarized as under:

- From 2015-16 to 2019-20 PBDIT margin ratio of IRCTC reached from 24.09% to 34.78% which shows an increase of 10.69% in a study period.
- From 2015-16 to 2019-20 PBIT margin ratio of IRCTC reached from 22.59% to 33.02% which shows an increase of 10.43% in a study period.
- From 2015-16 to 2019-20 PBT margin ratio of IRCTC reached from 22.58% to 32.75% which shows an increase of 10.17% in a study period.
- From 2015-16 to 2019-20 Net profit ratio of IRCTC reached from 13.80% to 23.22% which shows an increase of 9.42% in a study period.
- From 2015-16 to 2019-20 Return on equity of IRCTC reached from 34.79% to 39.80% which shows an increase of 5.01% in a study period.
- From 2015-16 to 2019-20 Return on Capital Employed of IRCTC reached from 43.02% to 51.34% which shows an increase of 8.32% in a study period.

REFERENCES

1. Amutha, R. (2001). *Financial Performance Of Non Banking Financial Companies*. Shodhganga : a reservoir of Indian theses. <http://hdl.handle.net/10603/257012>
2. Barot, R. P. (2020, September). *Analysis of financial performance of selected pharmaceutical companies of india*. Shodhganga : a reservoir of Indian theses. <http://hdl.handle.net/10603/310158>
3. Bavariya, R. N. (2004, June). *A Comparative Analysis of Profitability Vis-A-Vis Liquidity Performance in Cement Industry of India*. Saurashtra University. <http://etheses.saurashtrauniversity.edu/id/eprint/42>
4. G, M. (2006, September). *A study of the financial performance of burn standard company limited Salem*. Shodhganga : a reservoir of Indian theses. <http://hdl.handle.net/10603/23207>
5. Ganga, M., Kalaiselvan, P., & Suriya, R. (2015, April). *A STUDY ON EVALUATION OF FINANCIAL PERFORMANCE OF EQUITAS MICRO FINANCE PRIVATE LIMITED IN CHENNAI*. International Journal of Scientific and Research Publications. <http://www.ijsrp.org/research-paper-0415/ijsrp-p40134.pdf>
6. Joshi, A. B. (2010, September). *A STUDY ON CORPORATE GOVERNANCE AND THE FINANCIAL PERFORMANCE OF SELECTED INDIAN COMPANIES*. Saurashtra University. <http://etheses.saurashtrauniversity.edu/id/eprint/101>
7. Kannadas, P., Kandhakumar, P., & Ramachandran, R. (2019, December). *A STUDY ON FINANCIAL PERFORMANCE ANALYSIS OF ALANGULAM PRIMARY AGRICULTURE CO-OPERATIVE CREDIT SOCIETY, ALANGULAM, TIRUNELVELI DISTRICT*. Journal of Interdisciplinary Cycle Research. https://mkuniversity.ac.in/new/school/sbuss/journal/Dr._P._Kannadas/3._A_Study_on_Financial_Performance_Analysis_of_Alangulam_Primary_Agriculture_Co-operative_Credit_-_Dr._P._Kannadas.pdf
8. Keshwara, R. V. (2009, January). *A STUDY OF FINANCIAL PERFORMANCE OF ALUMINIUM INDUSTRY IN INDIA*. Saurashtra University. <http://etheses.saurashtrauniversity.edu/id/eprint/110>

‘નીભાડો’ નવલકથામાં ગ્રામચેતનાનું નિરૂપણ.

પટેલ જાનકીબેન ગંગારામ

પીએચ.ડી. સ્કોલર, ગુજરાતી વિભાગ,

હેમચંદ્રાચાર્ય ઉત્તર ગુજરાત યુનિવર્સિટી, પાટણ.

મેઈલ: jankipatel967@gmail.com

‘નીભાડો’ શ્રી અશોકપુરી ગોસ્વામીની ‘ફૂલો’ પછી લખાયેલી ત્રીજી નવલકથા છે. કથાની શરૂઆતમાં જ નાયક મેલો અને નાયિકા મણી વચ્ચે થતા ખટરાગના પ્રથમ દર્શન થાય છે. જુવાનજોધ મેલો શેઠને ત્યાં ઢોર પાલવવાની મજૂરી કરે છે. પત્નીની વારંવાર પિયર જવાની વાત સાંભળી ગુસ્સો થયેલો મેલો બોલે છે : "પેણે એ હાહુનું વરસ થવા આયુ એમાં છો મૈના તો બાયડી લતીપરે એન પિયરમાં રહ અઈ સતીપરે જેટલું રાઈ એમાં દસ પંદર દાડે તો માં આઈને ઉભા જ હોય એ આવે એનીય ના નઈ આવે છોડીને બાથમાં લઈને, દીકરા , બેટા બહુ હુકઈ ગયી ચ્યમ ઓહવઈ ગયી ? હાજી હમ તો સુ ને ?"

દીકરીએ બાકી ન રાખી માને બાજી એવા આહવા પાડે જાણે માથે ડુંગરાના તૂટી પડ્યા હોય અને વળી ધાવણ ઉભરાતું હોય એમ રહ્યો નહિ અને છાતીએ વળગાડી રાખે અને મણી લોહી ઊકળી ઊઠતો હોય એમ બે ત્રણેય ન લઈને એને તોડી જાય અને મોકલે બહુ દાડે તાપી મેલા હાથે રોટલા ઘડી ખાવા પડે આ બધી વાતો ને લીધે સવારથી જ મેલો કરેલો હતો અને વળી અમારી જ મણીએ પિયર જવાની વાત કરી તેથી મેલો વધુ ગુસ્સે થઈ ગયો પણ સવારમાં જ નકામો કલેશ કરવો એમ વિચારીને મેલાએ નમતું મેલ્યું.

આવા કઠાયામાં જ મેલાને વેતરમાં આવેલી શેઠની ભૂરી પાડીને આણંદના પશુ દવાખાને લઈ જવાનું થાય છે. મેલો મણીને કહ્યા વગર ભૂરીને લઈ જતો રહે છે , પણ ત્યાં જ તોફાને ચડેલી ભેંસ મેલાના હાથમાંથી છૂટીને નાસી જાય છે . ભેંસને પકડવા દોડતા મેલાને કોઈકે મેણું માર્યું : અલ્યા મેલ્યા ! તારી ભૂરી તો ગાવું છોડીઈન નાઠી હજી થોડા દિવસ પહેલા જ રિસાઈને પિયરે જઈ રહેલી મણીના સંદર્ભમાં આ વાત કહેવાય છે . આવા કટાક્ષનો ભોગ બનેલાને મેલાના પગનું જોમ ઉતરી જાય છે. શેઠ અને બે - ચાર માણસો ભેંસને વશમાં રાખી ખીલે બાંધે છે . તબેલે આવી પહોંચેલો મેલો ભેંસને માર મારીને પોતાની દોઝ ઉતારાતો હોય છે . પણ એટલામાં શેઠ આવીને એક તમાચો ચોડી દે છે , છતાંય મેલો કશું બોલ્યો નહીં , પણ આજ એને દિવસ બગાડ્યાનો ખ્યાલ આવી જાય છે.

તબેલામાં વાસીદુ વાળતો મેલો વિચારે છે . ‘ હારુ સે જેય હુખ જ નઈ બોઠ બાપડીને મરાય નૈ . મારીએ તો એની બાર વરહની મા અંઈ ઠેઠ સતીપરા આવીને ગોમ ગજવી જાય ... ઢોરાં છોરા અને બૈરાને કંઈ પુચકાર્ય પાલવે ? રે કદી વશમાં ? એ તો દફણાધ્ય જ પાર મેલાની મજબૂરી એ હતી કે , ન તો પત્નીને ન કે ન તો ઢોરને સોટી પણ એનાથી અડાડી શકાતી હતી . ફરી શેઠ કહેવાથી મેલો આણંદના દવાખાને ભૂરી પાડીને લઈ જવા નીકળે છે . પણ આ વખતે ભૂરી તોફાન ન કરે એ માટે એના ડોકમાં ડેરો નાખે છે . હવે ભૂરીનું તોફાન સમી જાય છે . મેલાને મણી અને ભૂરી પાડીમાં કશો ફરક લાગતો નથી .

મણીની મા કાશી દીકરીના ઘરે રોકાતી ત્યારે મેલાને પરસાળમાં ટૂંટીયું વાળીને સુઈ રહેવું પડતું. આમ, પોતાના સુખી સંસારને ઝેર જેવો બનાવી નાખનાર કાશીનો બધો દોષ મેલાને દેખાતો . તે વિચારે છે, બાયડીના કોટે તો એની મા ડેરો થઈને એના પગમાં અટવાયા કરે છે તે ચ્યમનું ઘર બરોબર હેડે . ચ્યમનું મણીથીય હરખું હેડાય? ભુરીની કોટે બાંધેલો ડેરો મેલાને પોતાની જ પગમાં અથડાતો હોય એવો ચચરાટ થવા માંડે છે.

મેલો ડરપોક છે. તે શેઠ , સાસુ અને પત્નીથી ડર અનુભવે છે . એક દિવસ એનો માઈલો(અંતરાત્મા) એના મર્દાનગીપણાની હસી ઉડાવી એને ઉશ્કેરી ઠપકો આપતા કહે છે : મેર હાર મેલ્યા , અમોને ઓમ દબાવેલો ચંપાવેલો ચ્યો હુંધી જીવશ ? તબેલાવાળો જાય તબેલામાં મેલ એની નોકરીમાં પૂળો , બીજા કોમનો ચ્યો ટોટો સે? અને મણકી કે એનીમા જો બહુ ચઉ ચઉ કરતી હોય તે એ હાહુનીઓની હોમે જ થઈ જવાનું . એ વળી અંઈ આઈને ડુંખરાઈ જાય. ઢાંકણીમાં પોણી લઈ ડૂબી મર. તુય હાહુના ડોબા ભેગો રઈરઈને ડોબો જ થઈ ગયો . કથાનાયક મેલામાં અચાનક પરિવર્તન આવે છે તે વિચારે છે : હારા મૂરખ , મારકણા ઢોરને કાબુમાં રાખે છે . અને બે બદામોની બાયડીથી દબાઈ ગયો ? બૈરી રૂપાળી જોઈ એનાથી અંજાઈ ગયો ? કચ્છ : બૈરી નથી ગોઠતી વાતે વાતે હાડછેડ કર્યા કરે છે . તે બતાયને તારું પાણી છેઅલ્યા, તું તો ! જવાનીમાં જ અસ્તીરનો સંગ બનેના ગમે, : કાં જોગીને કાં રોગીને , તું તો બેમાંનો એકય નથી. પછય ચ્યમ મન મારીને બેહી રયો સુ ?

ખુનસથી ભરાયેલો મેલો ખુશ થાય છે . અને પોતાને જ સમજાવતા વિચારે છે કે મેલા બધું માપસરનું હારું બેડું રૂપાળું એની ના નહીં પણ એને વશમાં તો રાખવું જોવે ને ? એક આંખથી હસાઈને તો બીજી આંખથી ચ્યમ રડે ના? એન દુખી ના કરીએ પણ એનાથી દુખી થઈએ એ રયોની વાત ? બધી વાતે ‘ હા હા ’ કરીએ તો હેરાને થઈએ અને ડોબામાં ગણાઈએ ? મેલાને હવે થોડી થોડી સારા - નરસાની સમજ પડવા લાગે છે . આ જીવતરનો જાણ આટાપાટા ની રમત આ પાટે નઈ અડકવાનું , આ પાટો કુદીને ઓળંગવાનો પેલા પાટે પહોંચી જવાનું અને કુંડાળા બહાર નીકળ્યા વના જ ભિલ્લુને આઉટ કરવાનું કેટલું બધું અઘરું ?

ઘણા દિવસો થવા આવ્યા છતાં મણી લતીપરે જતા કાશી પોતાની દીકરીને મળવા સતીપરે આવી પહોંચે છે. કદી નહીં ને આ જ દીકરીને મુંઝાયેલી જોઈ પાડોશણ મંગમાં બધી વાતનો તાળો મેળવી તીખા સ્વભાવવાળી કાશી મણીના સાસરીયાવાળા પર તૂટી પડે છે. મેલાના ભોળા સાલસ ભાઈ ભાભીને પણ ન કહેવાના વેણ કહી સંભળાવે છે . કાશીનું આ વર્તન મણીથી પણ જોયું જતું નથી . છતા આ પ્રસંગમાંથી દબાઈને તેની આજ્ઞા પ્રમાણે વર્તવા ટેવાયેલી મણી પીયરની દિશામાં ડગ માંડે છે.

જડ અને ગમાર જેવો લાગતો મેલો દામ્પત્યજીવન મધુર સ્વપ્નમાં સરી જાય છે. મણી ને રાજી કરવા દવાખાનેથી પાછો ફરેલો મેલો તીખા ભજીયા અને ગળી જલેબી લઈ આવે છે. એવું જાણીને મેલો નિરાશ થઈ જાય છે . કજિયા કંકાસભર્યા સંસારમાંથી ભગવા વસ્ત્રો ધારણ કરી અલખ નિરંજન થઈ જવાનું વિચારે છે . અણહમજુનું જીવનતો જાણે ભડકેલી ખિસકોલી ! નર્યો રઘવાટ રઘવાટ નરી નાહનાસ નાહનાસ અઈથી પિયર, ને પિયરથી અઈ બૈરું માંદુ પડયું હોય તો દવા

કરાવાય . એને ઝોળ વળગ્યું હોય તો કઢાવાય પણ જેને મા વળગી હોય એનો શું ઉપાય ? આમ સંસારમાં આવી પડેલો મેલો વિચાર મઝ બને છે.

મણી પિયર રીસામણે ચાલી તો ગઈ પણ ત્યાં તેને ચેન પડતું નથી. તે સતીપરેથી મેલાના સંદેશાની પ્રતીક્ષા કરે છે . મણીની મા કાશી તો મણીને છૂટાછેડા આપાવી બીજે ઠેકાણે લગ્ન કરી સુખી કરવા ઈચ્છે છે . આથી તે સતીપરેથી હાલતાં ચાલતાં રેડીયો જેવા મંગુમાને બોલાવે છે . કાશી મંગુમાની ચઢામણી અને કાન ભંભેરણીથી મેલા સાથે મણીના છૂટાછેડાની પૂર્વ તૈયારી કરે છે . મંગુમાની ઈચ્છા મણીને , મેલાને ઘરે નહીં પણ , મેલાના ઘરની સામે જ બેસાડવાની હતી. પણ મંગુ માંની મેલી મુરદ કાશી સમજી જાય છે . છતાંય મંગુમા સામે નમતું આપે છે.

મંગુમાં ગામમાં છૂટાછેડાની વાત ફેલાવે છે. મણીની માતા સમાન હેતાળ પુંજી ભાભી મણીને સાંત્વના આપે છે . અને મા નો કેડો છોડી સતીપરે ચાલ્યા જવા સમજાવે છે . છૂટાછેડાની વાત જાણી મણીનું મન જાણવા ઉત્સુક બનેલો મેલો તબેલેથી સીધો ફાશીના ખેતરે પહોંચે છે . હેતાળ પુંજી મણી અને મેલાનો મેળાપ કરી આપે છે . પણ અણસમજુ અને માવડીયણ મણીના જવાબથી મેલો સંતુષ્ટ થતો નથી . તે મણી પર તિરસ્કાર વરસાવતા કડવા વેણ સંભાળવે છે . ‘ તારી માને કેજે તન ફાવે ત્યાં વળાવે . ગમે તે ગામ તન હોમ બેહાડે ; પણ સતીપરામાં તો નઈ જ . પેલા જેઠા ફૂલાના મોહના હારે ફુલહાર કર્યા . તો ધોળે દાડે તારું નાક કાપી નાખીશ . મારા ગામમાં બે જ જગા તારા ખાતર ખાલી સે સદાકાળ . એક મારું ઘર અને બીજું સ્મશાન હમજી ? છુટ કરવું હોય તો મોકલજે તારી માને ’ અહીં મણી અને કાશી પ્રત્યેનો મેલાનો અણગમો વ્યક્ત થાય છે . મેલાએ છેડો ફાડી આપ્યાનું દુઃખ તો મણીને હતું જ . પણ એના આવા વર્તનથી મણીને પારાવાર પીડા ઉપડે છે.

ઉબકા ખાતી મણીને જોઈ સમજાણી પૂજીને શંકા - કુશંકા થવા લાગે છે . પણ જોરાવર સાસુ સામે વાત કહેતા ખચકાતી પુંજી ચૂપ રહી હતી . બીજી બાજુ મંગુમાની ચઢામણીથી મણીના છૂટાછેડા અર્થે કાશી પોતાના બંને ભાઈઓને લતીપર પુનમને દિવસે બોલાવે છે. પણ છૂટાછેડાનો નીવેડો લેવા જતી વખતે જ મણી ‘ બેજીવી ’ છે એવી હકીકત જાણતા તે પડી ભાંગે છે . એના હરખ ભર્યા વંદન પર નિરાશાના વાદળ છવાઈ જાય છે . પણ અણસમજુ મણીને બેજીવી થવાનો અણસાર સુધ્યાં ના આવ્યો દુઃખમાં આકંદતી મણીને ભાભી પુંજી દિલાસો આપે છે.

વાયદા મુજબ સતીપરના આવેલી કાશીની ભાળ મેળવવા કાવસિયણ મંગુમાં લતીપરે આવી કાશી પાસે થી બધી વાત કઢાવી લઈ પોતાની યુક્તિથી (બેજીવી) મણી માટે અનેક પ્રવૃત્તિઓનું આયોજન ઘડે છે. આ તરફ મેલાની બદલાતી પરિસ્થિતિ પોતાના ભલા ભોળા ભાઈ ભાભીને વિહવળ કરી મૂકે છે . અભણ છતાં ભલભલાને પોતાની જાળમાં ફસાવનાર મંગુડોશી લતીપરે થી સતીપરે આવી મણી બેજીવી હોવાની વાત રેલાતી કરે છે . આ વાત મેલાના શેઠ ને કાને પડતાં એને મશ્કરી કરતાં કહે છે . અલ્યા મેલા , અલ્યા તારી ભૂરી તો ગાભણી નીકળી ભૂરી પાડી ગાભણ રહ્યાની જે વાત મેલા એ શેઠને કહેવી હતી તે વાત કહી દીધી તેનો મેલાને અફસોસ થયો . પરંતુ શેઠે

મણીના સંદર્ભમાં કહેલી વાતમાં કહેલી વાતનો ભાવાર્થ મેલો એકાએક સમજી ના શક્યો . પણ જ્યારે સાચી હકીકત જાણે છે. ત્યારે છેડો ફાડી નાખ્યાનો પસ્તાવો થયો. અને એના મોં ઉપરનું હિર ઊડી ગયું.

અનેક તર્ક - વિતર્કો સાથે તબેલામાં કામ કરતા મેલાથી અનાયાસે દૂધ ઢોળાઈ જતાં શેઠ એને અડબોઈ મારે તે પહેલા ઢીલો - પોયો દીસતો મેલો શેઠના હાથને અદ્ધર ઝાલી મરડી નાંખતા કહે છે . કે સેલિના થતા પૈસા પગારમાંથી કાપી લેવાનો પણ આ વાતે વાતે હાથ નહિ ઉપાડવાનો સમજ્યા ડોબા ના હાથ માંથી ગઈ તારી નોકરી શેઠ પણ મેલાના આવા વર્તનથી આશ્ચર્યચકિત થઈ જાય છે. અનિદ્રાનો ભોગ બનેલો મેલો માણી બેજીવી ' રહ્યાની વાત કરવા મધરાતે પોતાના ભાઈ ભાભી પાસે ખેતરે જાય છે . એ સઘળી વાત ભાભી ઉજમ ને કહે છે . વાત જાણવા ઉત્સુક બનેલી ઉજમ ઝવરી વાણંદણ દસ રૂપિયા અને નવો સાડલો આપી સાચી હકીકત જાણી લાવવા લતીપરે મોકલે છે . ઊંડી કોઠાસૂઝ ધરાવતી ઝવરી લતીપરે રજે રજ ની માહિતી મેળવી ઉજમ તથા છગનને શુભ સંદેશો આપે છે . સૌ આનંદવિભોર બની જાય છે , અને છગનથી બોલાય જાય છે : આ ડાકોરના ઠાકોર શોમળા , અમારા નોધારાના આધાર તે અમારી વૈશનું કોડિયું હરગતું રાખ્યું . અમારી તો ફૂખ જ જોણ ચમરઈ ગઈ'તી પણ મારા નાના ને ત્યાં પીલો ફાટ્યો.

ચેટલા વરહે અમારા ઘરમાં કંકુના પગલા પડશે. તે તો અમને માલામાલ કરી દીધા મારા શોમળા મેલાના ભાઈ - ભાભી પોતે નિ:સંતાન હતા. જેથી નાના ભાઈના સંતાનના આગમનના સમાચાર એમને હરખાયેલા બનાવી દે છે . બંને ભાવી સંતાનના આગમનની તૈયારી માં ડૂબી જાય છે . પણ ઉજમને શંકા હતી કે , કયાંક કાશી અવળગતિનો માર્ગ તો ના અપનાવે ? આવું વિચારતી ઉજમને છગન સાંત્વના આપે છે.

મંગુમાની યુક્તિઓ નિષ્ફળ નીવડતા તે કાશીને મણીના ગર્ભપાતનો છેલ્લો ઉપાય સુઝાડે છે . પણ કાશી એકએક આ વાત માનવા રાજી થતી નથી. પણ મંગુમાની અલપ ઝલપ વાતો મણીનો ગર્ભપાત કરાવી નાખવા તેને મજબૂર કરે છે. મંગુમા સતીપરાવાળી ઝવરીની મદદ લઈ છાની રીતે મણીના ગર્ભપાત માટે પ્રયત્નો કરે છે. કાશી મંગુમા દ્વારા ઝવરીને લતીપરે તેડાવે છે . ઝવરી તો લતીપરે કાશીના ઘરે જવાનો મોકો મળતા ખુશ થાય છે. પણ જ્યારે એને મણીના ગર્ભપાત અર્થે બોલાવવામાં આવી છે . એવું જાણે છે ત્યારે ઝવરી પીડાગ્રસ્ત બને છે . અને વિચારે છે : ભલા ભગવાન , તે મને હારાશનો બદલો વાળવાનો અવસર આપવાને બદલે ઓમ? જે જે મણી હે મારી ડૂબતી છોડીને બચાએલી એના ઘરને મારે બુડાડવાનું ? એના જ કોડિયાને મારે હાથે ઓલવે છે ? કીડીઓના દર પુરવાના પાપ તું મારી પોર્ટે ચ્યો કરાવચ્છ ? તું મારે હાથે આ ચ્યો કરાવચ્છ ? આજ સુધી અનેક કામો પાર પાડનારી ઝવરી મનોમન પીડા અનુભવે છે.

મણીના ગર્ભપાત અર્થે આવેલી ઝવરી મણીને સીધુ પુછી લે છે . બોલ તારી મરજી છે ? રે'વા દેવું સે કે પડાઈ નોખવુ સે.આ બધાએ મને તારું પેટ ચોખું કરવા તેડાઈ સે.તારો જે વિચાર હોય તેનો જવાય મન હાજ હુધીમાં આલજે . મણીને વિચારવાનો સમય ઝવરી આપે છે . પણ માની છત્રછાયા નીચે જીવતી મણી સાચો નિર્ણય ન કરી શકી ઝવરી એને પ્રેમપૂર્વક સમજાવી સ્ત્રીધર્મ પાળવાની સમજણ આપે છે , પણ મણીને વચ્ચે માનું નામ લેતા સાંભળતી ઝવરી મણી પર તિરસ્કારતા કહે છે . મણી તન હા ચુ કઉ ? તારી માને તો કમરો થ્યો સે તે દેખે પીળું પણ તુય નણ

નહણક રતોઘરી હોય છે. એમ ચ્યમ કર છુ? ઝવરીને કાશી પ્રત્યે નફરત થાય છે . અને મણીને ગર્ભપાત ન કરવા સમજાવે છે. ઝવરીના એક એક શબ્દના 'ઘા ઝીલવા મણી માટે મુશ્કેલ હતા. ઝવરી મણીને વિચારવા માટે પંદર દિવસ આપે છે જ્યારે કાશીને બહાનું બનાવી સમજાવી લે છે. કાશીનું આવર્તન પંજીને પણ દુષ્કર લાગતું હતું . એ પોતે પણ નિઃસંતાન છે એટલે મણીના નવજાત શિશુને જન્મ આપવાની કાશી સંમતિ આપે છે . તો પોતે સંતાન ઉછેરવાની ખેવના વ્યક્ત કરે છે પણ જોરાવર સાસુ સામે કેમ બોલવું , છતાં હિંમત કરીને બોલતી પૂંજીને કાશી ધમકાવી મૂકે છે. પુંજી અને મણીને પૂરી ખાતરી હતી કે , મા એનું ધાર્યું જ કરશે . આ વખતે મણીને જેઠ છગને કરેલ સપનાની વાત યાદ આવતાની સાથે આંખ સામે ચિત્ર ખડુ થઈ જાય છે . સપનાની હારમાળા મણીને વિછીના ડંખની જેમ ડંખીને સર્વત્ર ઝેર ફેલાવી રહી હતી . અંતરમાને અંતરમાં મૂંઝાતી મણી પથારીમાં સફાળી બેઠી થઈ જતી ત્યારે પુંજીએનો સહારો બની જતી રજે રજની સંભાળ લેતી . બંને વચ્ચે થયેલા વાર્તાલાપમાં પુંજીની વાતથી પ્રભાવિત થયેલી મણી પૂંજીને મા કે ભગવાનથી વધારે પ્રેમભાવથી જોવા લાગે છે.

ઝવરીની સજાવટથી મણીમાં નવચેતન પાંગરતું જાય છે . માં ને કશું કહેવાના ઈરાદે મેડા પરથી નીચે આવેલી મણી વિના કશું બોલ્ય.ફરી મેડા પર ચડી જાય છે . હવે મણીનું મન મા માંથી ઊઠી ગયું . દિવસો વીતતા જાય છે તેમ મણીને પોતાના નવજાત શિશુ પ્રત્યે અપાર વાત્સલ્ય ઉભરાવા લાગે છે . કાશીની મૂંઝવણ વધતી જાય છે. મહિનો થવા આવ્યો છતાં લતીપરના ના આવેલી ઝવરીને કાશી ફરીથી સંદેશો દેવડાવે છે.ઝવરી લતીપરે આવે છે. એ મણીને શો વિચાર કર્યાનો પ્રશ્ન પૂછે છે . હવે મણીએ જે પગલું ભરવાનું હતું તેનો પૂરેપૂરો નિર્ણય કરી લીધો એમાં એ અડગ હતી . સતત માની ઓધાર નીચે જીવતી મણીના એક એક શબ્દ કાશીને તીર સમાન ભોંકાવા લાગે છે . જોડે ચડવા જતી કાશીને મણી પ્રતિકાર કરી શકે છે , રોકે છે . સંબોધન વગરનો તોછડો જવાબ સાંભળી કાશીનું હૈયું વલોવાઈ જાય છે.અને પોતાના સંસારમાં આગ લગાડનાર માને સંભળાવી દે છે . ' સા હાતર તું મારું પેટ બાળ ચ્છ? મા એકવાર છોકરુ જન્મી પડ્યું તું મન જા કોમ બેહાડીશ તા બેહીશ . કેસ તો પૈડા ડોહાનું ઘર માંડેસ . અરે તું કેસ તો રગતપીડિતાને ઘણી કરેસ પણ રે'વા દે આ ' સંતાનને જન્મ આપવાની ઇચ્છતી મણી મા ને આ રીતે પડકારે છે.

સદાય પોતાનું મન માનીતું કરનાર કાશી પોતાની વહાલસોથી દીકરીનું બદલાયેલું રૂપ જોઈ ફસાડાઈ પડે છે અને ઝવરીનો ઠપકો સાંભળવો પડે છે . એ જ કાશી કે તમારી પૂરી નહિ થયેલી અબળખા તમ મણીના પુરણ કરવા મથો સો . કાશી તમ તમારામાં નહીં પણ મણીમાં જીવો સો. 'અજુચ જીવવું છે તમારે મણી ચૈન.તમ 'હા' કો કે 'ના' પણ તમ જવાનીમાં ચ્યોક ચુકી ગ્યા સો તે; એનો છેડોઈ અઈ ગાંઠવા મચ્યો સો . તમારા જીવતરના સરવાળા બાદબાકી તમ મણીમાં ફરી , બધા દાખલા , કોચડા મેરવવા ગયો સો . બોલો હાચ્ય સે ? જૂઠું બોલો તો તમને મારા હમ્ ' પોતાની યુવાનીમાં કાશી મનગમતા વરને પરણે ના શકી તેના સંદર્ભમાં ઝવરી કાં શીને જબરો ઘસરકો કરે છે. કાશીનો મિજાજ ઉતરી ગયો. સતીના વેશમાં સદાકાળ જીવતી શંખળીને વેશ પલટો કરતી જ વખતે કોઈ કાંડું ઝાલી પકડી પાડે એમ પકડાઈ ગઈ હોય એમ કાશીને લાગ્યું . નિ : સહાય બનેલી કાશી મેલી મુરાદને વશમાં રાખીને ચાલનારી કાશી ઝવરીના ખોળામાં માથું ઢાળી રડી પડે છે . કાશીનું અચાનકે હૃદય પરિવર્તન થાય છે.અને મણીને મા બનવાની સંમતિ આપે છે.તેમજ એની સંભાળમાં વ્યસ્ત થઈ જાય છે.મણીને

પણ નવજાત શિશુના લાલન-પાલન માટે પ્રબળ ઉત્કંઠા જાગે છે . કાશી પોતાની દીકરીના શ્રીમંતની તૈયારી આદરે છે, અને સતીપરે જતી ઝવરીની સાથે છગન, ઉજમ, મેલાને તેડુ મોકલાવે છે. ઝવરીના મુખેથી વાત સાંભળી આનંદ વિભોર બનેલો હરખ ઘેલો મેલો બેઠો - બેઠો લતીપરે પહોંચી જાય છે.

અશોકપુરી ગોસ્વામીની કૃતિ 'નીંભાડો'માં ગ્રામપ્રદેશમાં આલેખન કલાત્મક રીતે કરવામાં આવે છે. ગ્રામ પરિવેશને અનુલક્ષીને જાનપદી લોકજીવનની પારિવારિક-સામાજિક-આર્થિક પરિસ્થિતિનું વાસ્તવલક્ષી આલેખન થયું છે. જીવન અને સંસારના નોંભાડામાં શેકાતા , પીસાતા પાત્રો સમાજમાં ઠેર ઠેર જોવા મળે છે. 'નીંભાડો'માં દરેક પાત્રના આંતરમને પ્રગટ કરવાનો લેખકનો સર્જન વ્યાપાર દાદ માંગી લે તેવો છે. મનમાં ઉગ્ર ઝંઝાવતો, સંકુલ આવેગો, સુક્ષ્મ વૃત્તિ, પ્રવૃત્તિઓ અને અનુભવોની વ્યાગ્રતા લેખકે સ્વાભાવિક રીતે અભિવ્યક્ત કર્યા છે.

નીંભાડો નવલકથાનું કથાબીજ લેખકને પોતાના ગામના જ એક પ્રસંગ ઉપરથી પ્રાપ્ત થયું છે. એ કથાબીજનો સ્વીકાર અને પરીવારની કલાનો ઉપયોગ કર્યો છે . છૂટાછેડા'ના અંતિમે પહોંચેલી એની વાત આખરી નિર્ણય પર આવે તો તે પહેલા તે આ સ્ત્રી એના અણગમતા ઘણીથી ગર્ભવતી બની, અને બાળકનો પ્રસવ થાય તે પહેલાં તો પોતે પેલો લબાડ લણકાંડમાં મૃત્યુ પામ્યો. જેનાથી એ છૂટવા મથતી હતી એ માણસ એને એવી પરિસ્થિતિમાં મૂકી ગયો કે છૂટી ગઈ હોવા છતાંય એક તાંતણે તો એની સાથે બંધાયેલી રહી જ . પછી તેની સામે સેતાની કાવતરા રચાયા અને સાસરીમાં જેઠ અને પતિ એની શારીરિક અને માનસિક પજવણીએ એને એવી તો ઘડી છે કે વરસડા પહેલા પરણ્યાનું નામ અને ગામ છોડી દેવાની ઈ છાવાળી મણીએ બેયને જોરથી જાલી રાખ્યા પોતાના ફરજંદને જન્માવવા. અને ઉછેરવા, બાપ નો હક બાળક માટે ઊભો રાખવા સૌ સામે એ લડી લડતા - લડતા બળવાન બનતી એને મેં જોઈ છે, જોઈ રહ્યો છું.

આ ચપટીક સામગ્રી કથાબીજ મને કથા લખવા, આલેખવા વ્યગ્ર કરતું રહ્યું. કથાના પાત્રોનું વિભાજન થતા સુધીમાં ઘટનાની સ્થૂળતા ઓગળી ગઈ. જીવનમાં તુચ્છ દુઃખ અને સુખ એ પાત્રોની આગવી સૂઝ , સમજ અને જીવનપ્રણાલી દ્વારા વ્યક્ત થઈ ગયા . કથાલેખનના એ પાત્રને પુરતો અવકાશ આપવાનું મેં સ્વીકાર્યું.આમ પાત્રોની સૂઝબૂઝ એમના વર્તન જો કોઈ આરોપી ગણે તો એમને મારે એટલું જ કહેવું છે કે મારા ગામડાના લોક વિશે તેઓ નીચો અને ઊણો અભિપ્રાય ધરાવે છે' . આટલા કથાબીજ ઉપરથી નીંભાડો નવલકથાનું સર્જન થયું છે.

પાત્રોની વાણીમાં અને લેખકની વર્ણન કથનગત ભાષામાં એક વાક્યતા અને સુસંગતતા જળવાઈ ન હોવાથી પાત્રો અને તેમના સર્જકના ભાવિક વ્યક્તિત્વ વચ્ચેની ભેદરેખા ઓળખાય છે . વિવિધ સ્વભાવવાળા પાટણબડીયા કોમના પાત્રના બહિસ્તર વ્યક્તિત્વને મનોગતને યથાર્થ રૂપમાં અભિવ્યક્ત કરી શકે એવા લોકબોલીના સંવાદો છે .

'નીંભાડો ' નવલકથામાં મુખ્ય ત્રણ પાત્રો છે . અને બીજા સહાય પાત્રો છે અહીં મણી , મેલો અને લો અને એની સાસુ કાશી વચ્ચેનો સંઘર્ષ દૃષ્ટિગોચર થાય છે . આમ સાસુ અને જમાઈ વચ્ચેનું તેમ જ પતિ અને પત્ની વચ્ચેનો સંઘર્ષમાં માં અને પુત્રી વચ્ચેનો સંઘર્ષ અને એના સમાધાનનું નિરૂપણ કરતાં કરતાં એ પાત્રોના આંતરમનને પ્રગટ કર્યા છે.

આમ 'નીભાડો' નવલકથાની નાવિકા કથા આરંભે અણસમજ અને માવડીયણ લાગે છે . પણ કથા અંતે એ સુશીલ અને સમજણી બની પોતાના પેટમાં પાંગરી રહેવા નવજાત શિશુને જીવનદાન આપે છે . આખી નવલકથામાં પોતાનું વર્યસ્વ જમાવતી કાશીને કારણે મણી અને મેલા વચ્ચેનું અંતર વધતું જાય છે . દીકરીના સુખની લહાયમાં એની દીકરીનું અહિત કરી બેસે છે . નવલકથામાં અંતે કાશીનું હૃદય પરિવર્તન થાય છે . આમ સમગ્ર નવલકથાનું કથાવસ્તુ ભાવકના હૃદયને સ્પર્શી જાય છે.

(મલક, લે. દલપત ચૌહાણ, પ્ર.આ. ૧૯૯૧, રંગદ્વાર પ્રકાશન, અમદાવાદ)

.....

કચ્છની કલાનો કસબી : રામસિંહ માલમ

ડૉ. નંદલાલ એન. છાંગા

મદદનીશ પ્રાધ્યાપક

શ્રી આર.આર. લાલન કોલેજ, ભુજ.

મરુ, મેરુ અને મહેરામણની ભૂમિ તરીકે ઓળખાતા કચ્છ જિલ્લાનો ઇતિહાસ ખુબ જ રસપ્રદ છે. વિસ્તારની દ્રષ્ટીએ ભારતનો સૌથી વિશાળ જિલ્લો દરેક ક્ષેત્રમાં વિશિષ્ટતાઓ ધરાવે છે. કચ્છની કલા અને સંસ્કૃતિ વિશ્વમાં વિશેષ પ્રખ્યાત છે. કચ્છની કલાની વાત આવે એટલે આ કલાને ઉચ્ચ કક્ષાએ પહોચાડનાર રામસિંહ માલમનું નામ એમાં મોખરે ગણી શકાય.

રામસિંહ મૂળ સૌરાષ્ટ્રના ઓખામંડળનો. એની કોમ વાઘેર. મુસલમાનોમાં ભડાલા અને હિન્દુઓમાં વાઘેરનો પરંપરાગત વ્યવસાય વહાણવટાનો. રામસિંહ અને તેના પિતા રૂપસિંહ બંને વહાણવટી હતા અને એ અનેક ટંડેલ ગોલંદાજ અને ખારવાઓને લઈને પૂર્વ આફ્રિકાની મુસાફરી કરતા. તેઓ ચતુષ્કોણીય યંત્ર, આલેખો અને નકશાનો ઉપયોગ કરી વહાણો હંકારતા. રામસિંહ તો આ વ્યવસાયમાં ખુબ પ્રવીણ હતો.

શ્રીમતી પોસ્ટાન નામની બ્રિટિશ લેખિકાએ 1838માં લખ્યું કે "રામસિંહ માલમને આજે પણ સૌરાષ્ટ્ર અને કચ્છના વહાણવટીઓ યાદ કરે છે અને એના નામના ઉલ્લેખો કરતાં લોકગીતો સમૂહમાં ગવાય છે."

શ્રીમતી પોસ્ટાનને મુંબઈથી માંડવી લઈ જનાર વીરજી નામનો માલમ હતો. તેણે અંગ્રેજી મહિલાને કહ્યું "મારા પૂર્વજ રામસિંહ માલમ હોકાયંત્રનો ઉપયોગ કરતા. ખગોળશાસ્ત્રના તેઓ પાકા જાણકાર હતા. તેઓ અનેક દેશો ધૂમ્યા હતા અને કચ્છમાં તેમને યંત્ર વિષયવિદ્યા ખીલવી હતી. આમ વહાણવટાનો કસબ રામસિંહના લોહીમાં હતો. દાદા ગજસિંહ અને પિતા રૂપસિંહનો વારસો અને કુશળતા રામસિંહને મળ્યા હતા. આ કૌશલ્યને આધારે એક ઉત્તમ સાગરખેડુ તરીકે તેઓએ અનેક સાહસો ખેડ્યાં હતાં. ઈ.સ. 1833માં જ્યારે એ દરિયો ખેડવા નીકળ્યો, ત્યારે ધૂધવતા સમુદ્રમાં તેનું વહાણ ફસાયું, વહાણ ડૂબવાની તૈયારીમાં હતું. આવા અકસ્માતો ઘણી વાર ઇતિહાસ ઘડતા હોય છે. જીવન-મરણ સાથે જંગ ખેલી રહેલા રામસિંહને અચાનક ટૈવી મદદ મળી ગઈ. બાજુમાંથી પસાર થતા ડચ વહાણે એને બચાવી લીધો અને તેને હોલેન્ડ લઈ ગયા. એ જમાનામાં ડચ નાવિકો અને વેપારીઓ ગુજરાતના માંડવી, મુંદ્રા, ભરૂચ અને સુરત જેવાં બંદરો ઉપરાંત અમદાવાદ સાથે પણ વેપાર કરતા.

હોલેન્ડમાં પોતાના વસવાટ દરમિયાન રામસિંહે ત્યાં થઈ રહેલ વિકાસ જોયો. ક્રિશ્ચિયન હુજીન્સ નામના યંત્રશાસ્ત્રીએ ઈ.સ. 1657માં લોલકના સિદ્ધાંતને આધારે દીવાલ ઘડિયાળ બનાવવાની શરૂઆત

કરી. આ ઘડિયાળના ડાયલનો ભાગ ગોળ પણ બાકીનો ભાગ લાંબા માણસના પગ જેવો હતો. સચોટ સમય દર્શાવતું આ યંત્ર રામસિંહના મનમાં ઠસી ગયું. એ ડચ ભાષા નહીં જાણતો હોવા છતાં પણ પોતાની ધગશ અને સમજશક્તિના જોરે ઘડિયાળ વિદ્યા હસ્તગત કરી. આ ઉપરાંત લોખંડ ગાળીને ઢાળવા માટેની ફાઉન્ડ્રી વિદ્યા અને એ થકી મોટીમોટી તોપો બનાવવાનું કામ પણ એણે શીખી લીધું. રામસિંહે સોના-ચાંદી પર મીનાકારીની ટેકનોલોજી તેમજ કાચનાં જુદાંજુદાં ઉપકરણ પર પણ એણે હાથ અજમાવ્યો અને કુશળતા પ્રાપ્ત કરી. આ બધી વિદ્યાનો ઉપયોગ પોતાના વતનમાં કરવા માટેનું સ્વપ્ન સેવ્યું.

રામસિંહ માલમની યુરોપ યાત્રા અને દેશમાં પરત આવ્યા બાદ એના પ્રદાન અંગે શ્રી મહેન્દ્ર મેઘાણી "અડધી સદીની વાચનયાત્રા"માં ગુણવંતરાય આચાર્યને ટાંકીને નીચે મુજબ લખે છે-

"1770ની આસપાસ દ્વારકાનો એક વાઘેર નામે રામસિંહ માલમ યુરોપના પ્રવાસે ગયેલો. ત્યાંથી એ મીનાકારી, કાચ, લોખંડ અને હથિયારો બનાવવાના ઉપયોગો શીખી આવેલો." "કેવળ ઉદ્યોગ જ નહીં, ફાન્સની મહાન ક્રાંતિનો સંદેશ પણ લાવેલો અને એના સંદેશથી પ્રેરિત થઈને કચ્છની પ્રજા 1784માં પોતાના રાજા રાયઘણને પદભ્રષ્ટ કર્યો અને કચ્છના બાર મહાલના બાર પ્રજાકીય આગેવાનોની કાર્યવાહક સમિતિનો- બારભાયા કારભાર પણ સ્થાપેલો." આમ રામસિંહ માલમ માત્ર ટેકનોલોજી ટ્રાન્સફરનો જ વાહક નહીં બનતાં વિચારોનો વાહક પણ બન્યો. વતનમાં પરત આવ્યા બાદ તેનું સ્વપ્ન પોતે અઢાર - અઢાર વર્ષની તપસ્યા કરી જે વિદ્યા હસ્તગત કરી હતી તે અજમાવવાનું હતું પણ પૈસા અને બીજી સવલતો રાજ્યાશ્રય વગર શક્ય નહોતી.

પોતાની વાત લઈને રામસિંહ ઝાલાવાડ, ગોહિલવાડ, કાઠિયાવાડ અને સૌરાષ્ટ્રના રાજા રજવાડાંઓ પાસે ગયો, પરંતુ રજવાડાં ભવિષ્ય ન ભાખી શક્યા. યુરોપના વસવાટ દરમિયાન રામસિંહે જે મહત્વનો ગુણ અર્જિત કર્યો હતો, તે હતી ધીરજ. આ કારણથી નિરાશ થયા વગર એ પ્રયત્ન કરતો રહ્યો અને આ પ્રયત્નના ભાગરૂપે એ કચ્છ પહોંચ્યો.

કચ્છના મહારાવ લખપતસિંહજી (1842-60) એક કુશાગ્રબુદ્ધિ અને પ્રગતિશીલ, વાકેફ માણસની પરખ કરવાની એમની દૃષ્ટિ અત્યંત તીવ્ર. રામસિંહની વાતમાં તેમણે ઉત્સાહ અને આત્મવિશ્વાસ જોયો. એની વાત ધીરજથી સાંભળી અને વિચારી. જેમ જેમ રામસિંહ સાથેનો એમનો પરિચય વધતો ગયો તેમ તેમ તેમનો વિશ્વાસ દ્રઢ બનતો ગયો. મહારાજા લખપતસિંહજીના રામસિંહ ઉપરના વિશ્વાસને કારણે આ તરવરિયા વ્યક્તિને તક આપવા ભુજમાં એક વર્કશોપનો આ કારણથી જન્મ થયો. આ વર્કશોપમાં રામસિંહના માર્ગદર્શન નીચે લોખંડ ગાળવાની ભઠ્ઠી શરૂ થઈ જેમાંથી તોપો અને તોપગોળાનું ઉત્પાદન શરૂ થયું. અન્ય એક વર્કશોપમાં સોના-ચાંદીનું મીનાકારીનું કામ તેમજ લાકડાનું કોતરકામ અને નકશીકામ શરૂ થયું. જેમ-જેમ સફળતા મળતી ગઈ, રામસિંહ અને તેના સાથીઓનો

ઉત્સાહ અને જોમ વધવા લાગ્યા, જે પરિણામ આવ્યું તે અદ્ભુત હતું. લખપતસિંહજી આ પરિણામો જોઈને ખુશ થઈ ગયા. રામસિંહ માટે હવે આગળ નવી તકોના દરવાજા આપોઆપ ખૂલી રહ્યા હતા.

લખપતસિંહજીએ રામસિંહ અને આ વર્કશોપમાં નીવડેલા બીજા ત્રણ ટેકનિશિયનોને યુરોપમાં મોકલ્યા. આ રીતે પોલેન્ડ ઉપરાંત લંડન, પેરિસ, વિયેના અને યુરેશિયાની મુલાકાત લીધી. આ મુલાકાત દરમિયાન તેમને પેરિસમાં લૂવ્ર મ્યુઝિયમ અને ફ્રાન્સના રાજા લુઈ-14નો મહેલ જોયો. આ સ્થાપત્યોની કલાત્મક બાંધણી અને અત્યંત ચીવટથી કરવામાં આવેલું ઇન્ટિરિયર તેમજ તેની અંદરનનાં ચિત્રો વિગેરેની ગોઠવણી આ ટીમને આકર્ષી ગઈ. લંડનની વિશ્વ વિખ્યાત ગણાય એવી બિગબેન ઘડિયાળનો ક્લોક ટાવર જોયો. બ્રિટિશરોએ જે રીતે લંડનમાં મોટાં મોટાં મહાલયો બાંધ્યાં હતાં તેનું સ્થાપત્ય તેમજ બાંધકામ તેમને પ્રભાવિત કરી ગયું. આજ રીતે થોડો સમય એમ્સ્ટર્ડમમાં કાચ અને એના અન્ય ભાગ-વસ્તુઓ બનાવતી ગ્લાસની ફેક્ટરી, એનેમલ વર્ક તેમજ લોખંડના કારખાનામાં તાલીમ લઈ સબંધી વિષયો અંગેનું કૌશલ્ય હાંસલ કર્યું. તેમને ડચ, અંગ્રેજી કે જર્મન ભાષા આવડતી નહોતી, આમ છતાં જર્મનીમાં યંત્રથી ચાલતાં રમકડા અંગે પણ કૌશલ્ય હાંસલ કર્યું.

'મન હોય તો માળવે જવાય' એ વાત અજાણ્યા પ્રદેશ, ભાષાના જ્ઞાનનો અભાવ અને પ્રમાણમાં અદ્યતન ટેકનોલોજી આમાંનું કશુંય આ જ્ઞાન હાંસલ કરતાં રોકી શક્યું નહીં. 1755માં આ ટુકડી સ્વદેશ પાછી ફરી. યુરોપમાં જે જોયું તેની સાથે તળપટી કચ્છીકલા કારીગરીનું સંયોજન કરીને એક ભવ્ય સ્થાપત્ય સ્થપાયું જેનું નામ આયનામહેલ. અંદાજે 2500 ફૂટ લાંબા આ મહેલના નિર્માણ માટે લગભગ 270 વરસ પહેલાં બે લાખ પાઉન્ડ એટલે કે 80 કોરી, અંદાજે એ સમયના રૂપિયા 25 લાખ, જેટલો અધધ ખર્ચ થયો. કોઈ કારીગરની ક્ષમતાઓ પર વિશ્વાસ મૂકીને એની ક્ષમતા અને ઉદ્યોગ સાહસિકતાને પ્રોત્સાહિત કરવા આટલી મોટી રકમનું આંધણ મહારાવ લખપતજી જ કરી શકે.

માંડવી પાસે કાચ બનાવવાના કામમાં આવે તેવી રેતી ઉપલબ્ધ હોવાને કારણે રામસિંહે એક ગ્લાસ ફેક્ટરી શરૂ કરી. આગળ જતાં મહારાવ ગોડજીના સમયમાં (1760-78) બે કામ કર્યાં. પહેલું યુરોપિયન ટેકનોલોજી અનુસાર સોના-ચાંદીની મીનાકારી શરૂ કરી અને 1768માં ભુજમાં હુન્નરશાળા સ્થાપી. યુરોપમાં આકાર થઈ લઈ રહેલ ઔદ્યોગિક ક્રાંતિના વૃક્ષમાંથી એક ડાળીની કલમ કરીને રામસિંહે એને કચ્છમાં પ્રસ્થાપિત કરી. રામસિંહની હયાતીમાં આ કલમ કચ્છની ધરતીમાં ચોટી પણ ખરી, એણે મૂળિયાં નાખ્યાં અને તે અંકુરિત પણ થઈ, પણ જેમ કબીરજીએ એક દાતણની ચીરી નાખી એમાંથી અંકુરિત થઈને મસમોટો કબીરવડ વિસ્તર્યો એ રીતે રામસિંહે રોપેલી આ કલમમાંથી વટવૃક્ષ ના વિકસ્યું.

મહારાજા સયાજીરાવ ગાયકવાડે વડોદરામાં આવી જ એક હુન્નર શાળાનો પ્રયોગ કલાભવનના નામે કર્યો. આ કલાભવનનો પ્રયોગ સફળ રહ્યો એટલું જ નહીં પણ વટવૃક્ષ સમાન વિસ્તરીને દેશની

એક ઉત્કૃષ્ટ ઇજનેરી કોલેજ ફેકલ્ટી ઓફ ટેકનોલોજી એન્ડ એન્જિનિયરિંગમાં પરિવર્તિત થયો. કચ્છની હુન્નરશાળાને આ જ રીતે જો રામસિંહના ગયા બાદ પણ દૃષ્ટિવાન અને ધગશ ધરાવતા સંવર્ધકો મળ્યા હોત તો કાય, મીનાકારી કે મેટલર્જી જેવા ક્ષેત્રે એક સરસ મજાની સંશોધન અને ઇજનેરી સંસ્થામાં પરિવર્તિત થઈ શકી હોત. કમનસીબે આવું ન થયું. રામસિંહના ગયા બાદ આ સંસ્થાનો પણ વીંટો વળી ગયો. રામસિંહ માલમે કચ્છમાં માંડવી પાસે કાયનું કારખાનું, ઘડિયાળ બનાવવાનું ઉત્પાદન કેન્દ્ર, લોખંડ ગાળવા અને ઢાળવા માટેની ફાઉન્ડ્રી, તોપ અને તોપગોળાનું ઉત્પાદન, સોનાચાંદી પર મીનાકારીની ટેકનોલોજી, આયના મહેલનું સર્જન, ભુજમાં હુન્નરશાળા - આ બધું સફળતાપૂર્વક કચ્છની ધરતી ઉતાર્યું.

રામસિંહ ખાસ ભણ્યો નહતો, નહોતી એને અંગ્રેજી કે કોઈ વિદેશી ભાષા આવડતી, પણ ભણતર કરતાં ગણતર આગળ નીકળ્યું. હાથ-પગ અને હૈયું લઈને સામુદ્રીક ઘાતમાંથી બચી ગયેલો રામસિંહ જ્યારે ડચ વહાણ પણ ચઢીને હોલેન્ડ ગયો ત્યારે તેને કદાચ ખબર પણ નહીં હોય કે બરાબર એ જ ઘડીએ ઇતિહાસ એના માટે કરવટ બદલશે. ડચ વેપારીઓ અને નાવિકો સાથેનો એનો સંપર્ક અને 18-18 વર્ષની માસ્ટર ક્રાફ્ટમેન બનવા માટેની એની તપશ્ચર્યા પછી પણ તક સામે આવીને એને મળવા નહોતી આવી. કાઠિયાવાડ, ઝાલાવાડ, ગોહિલવાડ જેવાં રજવાડાંઓની ડેલીઓ એણે ખટખટાવી. કોઈ એને રાજ્યાશ્રય આપવા તૈયાર ન થયું. બરાબર ત્યારે જ કચ્છના મહારાવ લખપતસિંહજી જેવો ઝવેરી એને ન મળ્યો હોત તો આ હીરો કદાચ ક્યારેય પ્રકાશમાં ન આવત. એની વિદ્યા અને હુન્નર નિરાશાના કોચલામાં જકડાઈને મૃત્યુ પામત. એવું ન થયું અને પરિણામે કચ્છ અને ગુજરાતને એક એવો હુન્નરી મળ્યો, જેનું સર્જન આજે પણ એની ક્ષમતાની સાક્ષી આપતું ઊભું છે.

સંદર્ભસૂચી

1. ગુજરાતના ઘડવૈયા, સ્વ-વિકાસની પ્રયોગશાળા (13મી સદીથી 19મી સદી સુધી), ગ્રંથ-1 - ડૉ. મકરંદ મહેતા, પ્રકાશન : અરુણોદય પ્રકાશન, વરસ 2007
2. અરધી સદીની વાંચનયાત્રા, સંપાદન - મહેન્દ્ર મેઘાણી
3. ગુજરાત અને દરિયો - મકરંદ મહેતા, પ્રકાશક : દર્શક ઇતિહાસ નિધિ, વડોદરા પ્રથમ આવૃત્તિ : 2012
4. ગુજરાતના વહાણવટીઓ, વેપારીઓ અને ઉદ્યોગપતિઓ, રંગદ્વાર પ્રકાશન પ્રથમ આવૃત્તિ : 2019 પાનાં નં 68થી 70.

શૈક્ષણિક પ્રવૃત્તિ દ્વારા સામજિક ઉત્થાનનાં કાર્યોમાં સંત શ્રી આનંદ પ્રકાશ

શર્મા બાપુનું યોગદાન

સુથાર પ્રકાશકુમાર જી.

રિસર્ચ સ્કોલર,

હેમચંદ્રાચાર્ય ઉત્તર ગુજરાત યુનિવર્સિટી, પાટણ

❖ પ્રસ્તાવના

સંસારનો ત્યાગ કરીને વનમાં રહીને તપસ્યા કરનાર સાધુ - સંતોને સૌ જાણે છે. પરંતુ, સમાજ વચ્ચે રહીને તપસ્યા કરતાં કરતાં સમાજ સેવાનું કામ કરનારા સંતો બહુ ઓછા જોવા મળે છે. આવા જ એક સંત વાવ તાલુકાના એટા ગામમાં થઈ ગયા. નામ હતુ આનંદ પ્રકાશ શર્મા ઉર્ફે એટાવાળા બાપુ. ભાભર પંથકમાં વીસમી સદી દરમિયાન સમાજ સુધારણાની વિવિધ પ્રવૃત્તિઓ કરીને સંત શ્રી આનંદ પ્રકાશ શર્માએ લોકોનું જીવનઘોરણ સુધરે તે બાજુ યથાર્થ પ્રયત્નો કર્યા હતા.

❖ જીવન ઝરમર :

આનંદ પ્રકાશ શર્મા ઉર્ફે એટાવાળા બાપુનો જન્મ ઉત્તર ગુજરાતમાં સુખી સંપન્ન ઔદિચ્ય બ્રાહ્મણ પરિવારમાં ૨૯મી સપ્ટેમ્બર ૧૯૧૯ના રોજ થયો હતો. તેમણે પાંચમા ઘોરણ સુધીનો અભ્યાસ કર્યો હતો. પાછળથી સિદ્ધપુરમાં રાજપુરના શ્રી જયદત્ત શાસ્ત્રી પાસેથી સંસ્કૃતનું જ્ઞાન મેળવ્યું હતું. આ સિવાય, હરિદ્વાર અને બનારસમાં સંસ્કૃતનો અભ્યાસ કર્યો હતો. સંસારમાં મન ન લાગતાં દસ વર્ષની ઉંમરથી જ ઘર છોડવાના પ્રયત્નો કરવા લાગ્યા હતા. સત્તર વર્ષની વયે અમદાવાદ જાય છે. ત્યાં પણ તેમને કામમાં મન લાગતું નથી અને તપસ્યા કરવા માટે અજાણ્યા વિસ્તારમાં ચાલ્યા જવાનું મન થાય છે. કુંભારખાના વીરા નાઈએ કહેલું કે અમારા ગામની બાજુમાં કુંભેશ્વર મહાદેવનું મંદિર છે, ત્યાં કોઈ ફરકતું નથી. ત્યાં નક્કી કર્યું કે કુંભારખા તપસ્યા કરવા જતું રહેવું છે. યુવાન આનંદ પ્રકાશ શર્મા અમદાવાદથી કુંભારખા આવવા માટે હારીજ સુધી રેલ્વેમાં અને ત્યાંથી ભાભર ખાનગી વાહનમાં અને ત્યાંથી કુંભારખા પગપાળા ચાલતા ગયા. કુંભારખા જવા નીકળ્યા ત્યારે, તેમની પાસે છ રૂપિયા, એક જોડી કપડાં, કમંડળ, દંડ, પાથરણું અને રજાઈ (શાલ) અને નકશો હતો. તેમણે વિક્રમ સવંત ૧૯૯૩માં કારતક માસમાં કુંભેશ્વર મહાદેવના મંદિરે તપસ્યા શરૂ કરી અને અન્નનો ત્યાગ કર્યો. આઠ માસ સુધી તપસ્યા કર્યા બાદ નક્કી કર્યું કે વનમાં રહીને તપસ્યા કરવાને બદલે સમાજની વચ્ચે રહીને તપસ્યા કરતાં કરતાં સમાજ સુધારણાની પ્રવૃત્તિઓ કરવી વધુ યોગ્ય ગણાશે. જેઠ સુદ ૧૦ (દશમ) ના રોજ એટા ગામના ચિલડીયા જાગીરદારોના આગ્રહથી પીઠેશ્વરી માતાના મંદિરને નિવાસ સ્થાન બનાવ્યું.

તેમણે શિરવાડાના ભવાનીનંદ પાસેથી કારતક સુદ પૂનમ વિ. સં. ૧૯૯૫ના રોજ ગુરૂદીક્ષા લીધી અને 'આનંદાનંદ' નામ ધારણ કર્યું હતું. ઈ.સ. ૧૯૬૩માં 'આનંદ પ્રકાશ' નામ ધારણ કરે છે. પછી જીવનપર્યંત આનંદ પ્રકાશ બાપુ કે એટાવાળા બાપુ તરીકે ઓળખાયા હતા.

❖સામાજિક ક્ષેત્રમાં પ્રદાન :

આનંદ પ્રકાશ બાપુએ સમાજ વચ્ચે રહીને તપશ્ચર્યા કરતાં કરતાં સમાજ સુધારણાની પ્રવૃત્તિઓ કરવાનું નક્કી કર્યું હતું. તેમણે ચોક્કસ ધ્યેય બનાવીને કામ કરવાનું પસંદ કર્યું હતું. તેમને બધા સમાજો પ્રત્યે પ્રેમભાવ હતો. પરંતુ બ્રહ્મસમાજના ઉત્થાન માટે વિશેષ પ્રેમભાવ દાખવીને કાર્ય હાથ ધર્યાં હતાં.

તેમણે સમાજના સામાજિક, આર્થિક, સાંસ્કૃતિક, ધાર્મિક ઉત્થાન માટે અનેક પ્રયાસો કર્યા હતા. તેમણે સૌપ્રથમ બ્રહ્મસમાજને એક તાંતણે બાંધવાનો પ્રયાસ કર્યો હતો. તેના પરિણામ સ્વરૂપે કાંઠા, ડીસાવળ, કાંકરેચી, હિંદવાણી અને થરાદરી એમ પાંચેય પરગણાં એક તાંતણે બંધાયાં. જે પાંચ પરગણા તરીકે ઓળખાયાં.

તેમણે બ્રહ્મસમાજના ઉત્કર્ષ માટે અથાગ પ્રયત્નો કર્યા હતા. તેમણે સમાજના નવા બંધારણની રચના થાય અને કુરિવાજોને તિલાંજલિ આપવાના અનેક પ્રયાસો કર્યા હતા. સમાજમાં પ્રવર્તમાન કુરિવાજો સામે મશાલ પ્રગટાવી હતી. તત્કાલીન સમયમાં હિંદુ સમાજમાં અનેક અનિષ્ટો વ્યાપેલાં હતાં. સામાજિક અનિષ્ટોમાં સાટા પધ્ધતિ, કન્યાવિક્રય, બાળલગ્ન, કસુંબાપ્રથા અને નાતપ્રથાનો સમાવેશ થાય છે.

તેઓ માનતા હતા કે, જ્યાં સુધી શિક્ષણનો વ્યાપ નહીં વધે ત્યાં સુધી સામાજિક અનિષ્ટો દૂર થવાનાં નથી. તેથી, તેમણે સામાજિક અનિષ્ટોને દૂર કરવા અને સમાજમાં જાગૃતિ લાવવા માટે શૈક્ષણિક સંસ્થાઓ સ્થાપવાનો સંકલ્પ કર્યો હતો. બાપુએ સમાજમાં નવું બંધારણ બનાવડાવ્યું અને કુરિવાજો બંધ કરાવવાના અઢળક પ્રયાસો કર્યા હતા.

❖બાળલગ્ન :

ઈ.સ. ૧૮૯૧માં પસાર કરવામાં આવેલા 'સંમતિવય'ના કાયદાને લીધે બાળલગ્નમાં થોડોક સુધારા આવ્યો હતો. તેમ છતાં, આ વિસ્તારમાં બાળલગ્નનો કુરિવાજ વર્ષોથી ચાલ્યો આવે છે. કેટલાંય વર્ષોથી બાળલગ્ન કરાવવામાં આવે છે. ભૂતકાળમાં સ્ત્રીઓનું અપહરણ કરીને બળજબરીથી લગ્નો કરવામાં આવતાં, જ્યારે વર્તમાનમાં સમાજની બદનામીથી બચવા બાળલગ્ન પ્રથા ચાલી રહી છે. જોકે મધ્યમ વર્ગના પરિવારમાં એક કરતાં વધુ પુત્રીઓ હોય તો મોટી દિકરી પુખ્તવયની થાય ત્યારે તેની સાથે નાની દિકરીઓનાં બાળલગ્ન કરાવાય છે. જોકે લગ્નનો ખર્ચ વધુ થતો હોવાથી પણ બાળલગ્ન કરાવવામાં આવી રહ્યાં છે. બાળલગ્નને કારણે કજોડાં થાય છે. આ ઉપરાંત, કેટલાંય લગ્નવિચ્છેદ થાય છે. બાળલગ્ન વિવિધ

સમસ્યાઓને ઊભી કરે છે. તેની સૌથી વધુ અસર શિક્ષણ ઉપર પડે છે. આ ઉપરાંત, તેમના આરોગ્ય અને વિકાસ ઉપર પણ માઠી અસર પડે છે. જે ક્યારેક હિંસામાં પરિણમે છે. બાળલગ્ન માટે યુવક કે યુવતીનાં માતા-પિતા જ વધારે જવાબદાર હોય છે. તે જવાબદારીમાંથી છુટવા માંગતાં હોવાથી બાળલગ્ન કરાવતાં હતાં. આ કુરિવાજને બંધ કરાવવા માટે આનંદ પ્રકાશ બાપુએ સમૂહલગ્નો શરૂ કરાવ્યાં હતાં.

❖વ્યસનમુક્તિ અભિયાન :

મોટાભાગના સમાજોમાં નાના-મોટા પ્રસંગોમાં અફીણના કસુંબા થતા. આ કસુંબામાં ગામના વયોવૃદ્ધ પુરૂષો હથેળીથી એકબીજાને અફીણ પીવડાવતા હતા. વાવ - થરાદ પંથકમાં વ્યસનમુક્તિ અભિયાનની શરૂઆત આનંદ પ્રકાશ બાપુએ કરી હતી. નિયમનું ઉલ્લંઘન કરનારને દંડ કરવાની જોગવાઈ કરાવવામાં આવી હતી.

❖નાત :

વીસમી સદીના અંત સુધી લગભગ મોટાભાગના સમાજોમાં મરણ પછી 'નાત' મરજિયાત ધોરણે કરવાનો રિવાજ હતો. કેટલાક કુટુંબોમાં સામાજિક પ્રતિષ્ઠા બતાવવા માટે પણ 'નાત' કરવામાં આવતી હતી. આ નાતમાં આજુબાજુના પ્રદેશના પોતાની જ્ઞાતિના તમામ લોકોને બોલાવીને ચાર, છ કે આઠ-દસ ટાઈમ સમૂહ ભોજન આપવામાં આવતું હતું. વીસમી સદીના અંતિમ દસકામાં બે ટાઈમ સમૂહ ભોજન કરવામાં આવતું હતું. નાત એક કે બે પરગણાંની કે સેમાડિયાં (સિમાડાનાં ગામડાં) પૂરતી કરવામાં આવતી.

નાત કરવામાં અતિશય ખર્ચ થતું હોવાથી કેટલાય કુટુંબો વર્ષો સુધી દેવાના ડુંગર તળે જીવતા હતા. નાત કરનાર પરિવારને આર્થિક સંકટ સામે ઝઝૂમવું પડતું હતું. તેમણે પરિસ્થિતિનું નિરીક્ષણ કરીને સમાજ સામે તેનાં તારણ રજૂ કર્યાં. તેમણે જણાવ્યું કે આ કુરિવાજને કારણે માલ મિલકત વેચવી પડે છે. બાળકોને ભણાવવાનું બંધ કરાવાય છે. વ્યક્તિ દેવાદાર બને છે. તેથી તેમણે ખોટા ખર્ચાઓ બંધ કરાવવા માટે સામાજિક બંધારણમાં સુધારા કરાવ્યા હતા. નાત મરજિયાત કરાવી અને કાયદાનો ભંગ કરનારને દંડ કરવાની જોગવાઈ કરવામાં આવી.

❖શિક્ષણ ક્ષેત્રે પ્રદાન :

તેઓ માનતા હતા કે, ફક્ત મંદિરો બાંધવાથી નહીં, પરંતુ શાળા, શિક્ષણનાં કેન્દ્રો અને સામાજિક સુધારાની પ્રવૃત્તિઓ કરવાથી સમાજનું ઉત્થાન થાય છે. તેમણે શિક્ષણનો વ્યાપ વધારીને સામાજિક અનિષ્ટો દૂર કરવાનો પ્રયાસ કર્યો હતો.

ઈ.સ. ૧૯૩૦માં આનંદ પ્રકાશ બાપુ એટા આવ્યા બાદ સમાજની સ્થિતિનું નિરીક્ષણ કર્યું હતું. જાણવા મળ્યું કે લોકો અભણ હોવાથી પારાવાર મુશ્કેલીઓનો સામનો કરવો પડે છે. તેથી તેમણે ઈ.સ. ૧૯૩૮માં પીઠેશ્વરી માતાના મંદિરે ગામઠી શાળા શરૂ કરી. જેમાં પ્રૌઢોને શિક્ષણ આપવામાં આવતું. આખા એટા ગામને શિક્ષણ

આપવા માટે ૧૨મી ફેબ્રુઆરી ૧૯૪૮ના રોજ ગામઠી શાળાનો વિધિવત્ પાયો નાંખ્યો. ગામઠી શાળાના શિક્ષકનો પગાર મંદિરમાંથી આપવામાં આવતો હતો.

તેમને આખો પંથક શિક્ષણ મેળવતો થાય એવી ઈચ્છા હતી. તેથી ઈ.સ.૧૯૬૨માં ભાલર ખાતે બોર્ડિંગ બનાવવાનું નક્કી કર્યું. બોર્ડિંગનું ઉદ્ઘાટન ૧૧મી જૂન, ૧૯૬૩ના રોજ બનાસકાંઠા જિલ્લા કલેક્ટર જયદેવભાઈ વ્યાસ અને જિલ્લા પંચાયતના પ્રમુખ શાંતિલાલ શાહ, સ્વાતંત્ર્ય સેનાનીઓ અકબરભાઈ ચાવડા અને જોહરાબેન ચાવડાની ઉપસ્થિતિમાં કરવામાં આવ્યું હતું. બોર્ડિંગના નિભાવ માટે ફાળાની સાથે બાજરીનું દાન લેવામાં આવતું હતું. તેમના ૫૧માં જન્મદિવસે બ્રહ્મસમાજે ચાંદીથી તુલા કરી હતી. એ ચાંદીની રકમમાંથી ભાલર ખાતે શાળા શરૂ કરવાનું નક્કી કર્યું હતું. તેમણે શિક્ષણની જ્યોતને વિશાળ પાયા ઉપર પ્રગટાવવા માટે ઈ.સ. ૧૯૮૨માં 'આનંદ પ્રકાશ ઉત્તર બુનિયાદી વિદ્યાલય'ની સ્થાપના કરી હતી. કન્યા શિક્ષણનું મહત્વ સમજાવતાં કહેતા કે, 'સ્ત્રીઓ સમાજનું ચાલક બળ છે. સ્ત્રી અભણ હશે તો સંસારરૂપી રથ વ્યવસ્થિત રીતે ચાલી શકશે નહીં.'

બાળકો ઉચ્ચ શિક્ષણ મેળવી શકે તે માટે, પાટણમાં ઈ.સ. ૧૯૮૫માં બોર્ડિંગ બનાવવામાં આવી. ભાલર ખાતે કન્યા છાત્રાલય ઈ.સ. ૧૯૯૩માં શરૂ કરવામાં આવ્યું. આ સિવાય, તેમના માર્ગદર્શન હેઠળ વાવ-થરાદ સહિત અનેક સ્થળોએ બોર્ડિંગો શરૂ કરવામાં આવી અને શાળાઓ શરૂઆત કરવામાં આવી હતી. તેમણે શિક્ષણની જ્યોત પ્રજ્વલિત કરીને સમાજને જાગૃત કરવાનો પ્રયત્ન કર્યો હતો.

❖લોકહિત કાર્યોના કર્તા :

આનંદ પ્રકાશ બાપુએ અનેક લોકહિતનાં કાર્યો કર્યાં હતાં. તેઓ અનેક સ્થળોએ ધર્મશાળાઓ, ગૌશાળાઓ અને મંદિરોના જીર્ણોદ્ધારના નિમિત્ત બન્યા હતા. તેમણે અનેક સ્થળોએ યજ્ઞો કરાવીને કુરિવાજો, અંધવિશ્વાસ, અજ્ઞાનતા, દંભ, આડંબરો વગેરેની આહુતિઓ અપાવી હતી. દુષ્કાળના વર્ષોમાં દાતાઓ તૈયાર કરીને વિદ્યાર્થીઓને સહાય અપાવી હતી. આ સિવાય, સમૂહ લગ્નોની શરૂઆત કરાવીને, ખોટા ખર્ચ બંધ કરાવ્યા હતા. તેમની પ્રેરણાથી અનેક સ્થળોએ ગૌશાળાઓ શરૂ થઈ હતી. ભાલર ખાતે બાલમંદિર શરૂ કરાવ્યું હતું. એટામાં લોકોને દેવામાંથી બહાર લાવવા માટે સહકારી દુકાન શરૂ કરાવી હતી. ઈ.સ. ૧૯૪૯માં વાલજી શાહ અને ખેતશી શાહ નામના જૈનબંધુઓને સાથે રાખીને સહકારી દુકાન શરૂ કરાવી હતી. આ સિવાય, આનંદ સ્ટોર સિલ્ડિકેટ નામનો એક ગ્રામ સેવા વસ્તુ ભંડાર શરૂ કર્યો હતો. આ ઉપરાંત, ઈ.સ. ૧૯૬૨માં એટામાં સહકારી મંડળીની સ્થાપના કરી હતી. આમ, સહકારી સંસ્થાઓની સ્થાપના કરીને લોકો આર્થિક રીતે સધ્ધર થાય એવા પ્રયાસો કર્યાં હતા.

❖ધાર્મિક ક્ષેત્રે પ્રદાન :

આનંદ પ્રકાશ બાપુ ધાર્મિક સાહિત્યનું ઉંડું જ્ઞાન ધરાવતા હતા. તેથી, જ તેમણે ધાર્મિક ક્ષેત્રને પ્રાધાન્ય આપીને હિંદુ ધર્મમાં પેસી ગયેલા સડાને દૂર કરવાનું કાર્ય કર્યું હતું. તેમણે અનેક મંદિરોના જીર્ણોદ્ધાર કરાવ્યા હતા. જેમાં કપિલેશ્વર મહાદેવ - વાવ અને પીઠેશ્વરી માતાનું મંદિર - એટા ગણમાન્ય છે. તેમની પ્રેરણાથી ઢીમા, અંબાજી અને સુંઘાજીમાં ધર્મશાળા બનાવવામાં આવી હતી. ઈ.સ. ૧૯૭૫માં ઋષિકેશમાં 'આનંદ કુટિર' નામનો આશ્રમ સ્થાપેલો. આ સિવાય, બદરીનાથમાં પ્રાગજીભાઈ ઠક્કરના સહયોગથી 'બનાસકાંઠા આનંદ પ્રકાશ ધર્મશાળા ભુવન' બનાવવામાં આવ્યું હતું. આ સિવાય, તેમણે અનેકવાર ભાભર અને વાવમાં સમૂહ યજ્ઞોપવિતના કાર્યક્રમોનું આયોજન કરાવ્યું હતું. તેમણે ભાભર બોર્ડિંગમાં મોરારીદાસ હરિયાણીની નવ દિવસ કથા અને સચ્ચિદાનંદજી મહારાજનાં વ્યાખ્યાનોનાં આયોજન કરીને વિદ્યાર્થીઓ અને જનસમૂહને ધાર્મિક શિક્ષણ આપવાનો પ્રયાસ કર્યો હતો. આ ઉપરાંત, દ્વારકાના શંકરાચાર્યજીને સૌપ્રથમ ભાભરમાં આમંત્રણ પાઠવીને એમના ધાર્મિક જ્ઞાનનો લાભ પ્રજાને અપાવ્યો હતો. તેમની પ્રવૃત્તિઓની નોંધ લેતાં દ્વારકાના શંકરાચાર્ય દ્વારા તેમને 'ધર્મધુરંધર'ની ઉપમા આપીને બહુમાન કરવામાં આવ્યું હતું.

❖ તારતમ્ય :

જિંદગીને પૂર્વદિશા સમી બનાવીને એના સદ્કાર્યોનો સૂરજ ચમકાવનાર અનેક સંતો મહાત્માઓમાં એટાવાળા બાપુ ઉર્ફે આનંદ પ્રકાશ શર્મા બાપુનું નામ પ્રથમ હરોળમાં લેવામાં આવે છે. બનાસની ભૂમિને કર્મભૂમિ બનાવીને એટા અને ભાભરમાં રહીને સાત દાયકા સુધી સમાજ સુધારણાની પ્રવૃત્તિઓ કરનાર સંત શ્રી આનંદ પ્રકાશ શર્મા બાપુનું દેહાવસાન શ્રાવણ વદ આઠમ, ૧૬મી ઓગષ્ટ ૨૦૦૬ના રોજ થયું હતું. પાંચ પરગણા બ્રહ્મ સમાજના ઉત્થાન માટે સાત દાયકા સુધી પરિશ્રમ કરનાર સંત શ્રી આનંદ પ્રકાશ બાપુ એક મહામાનવ હતા.

તેમણે ભારતીય સંસ્કૃતિની પરંપરાને ઉજાળી છે ને ઉલ્લાસી છે. જેમ ઋષિમૂનીઓ વનમાં તપોવન બનાવીને શિક્ષણ આપતા તેવી જ રીતે બાપુએ બોર્ડિંગ અને શાળાઓ બનાવીને શિક્ષણ આપવાનું કાર્ય કર્યું હતું.

સંદર્ભ :

I. આચાર્ય કનુ, 'આનંદ પ્રકાશ જીવન દર્શન', પાંચ પરગણા ઓ. બ્રહ્મ સમાજ, ભાભર, ૧૯૯૯.

II. રૂબરૂ મુલાકાત : ચિલડીયા નરેશભાઈ, મંત્રી, આનંદ પ્રકાશ બોર્ડિંગ, ભાભર.

III. રૂબરૂ મુલાકાત : પંચાલ દિલીપભાઈ, શિક્ષક, આનંદ પ્રકાશ વિદ્યાલય, ભાભર.

IV. રૂબરૂ મુલાકાત : માળી અમૃતભાઈ, શિક્ષક, ભાભર.

V. રૂબરૂ મુલાકાત : સુથાર દિલીપભાઈ એ. શિક્ષક, આદર્શ વિદ્યાલય, ભાભર.

“ઉપનિષદોમાં યોગ અને સ્વચ્છતા”

પ્રસ્તુત કર્તા:-

ડો.ભરત એચ.મોઢ પટેલ

તોલાણી કોલેજ ઓફ આર્ટ્સ & સાયન્સ કોલેજ આદિપુર

સંસ્કૃતવિભાગ

(સાર લેખન)

મુલતઃઉપનિષદો અધ્યાત્મવિદ્યાના ગ્રંથો છે. ઉપનિષદો ભારતીય દર્શનની ગંગોત્રી છે.અધ્યાત્મ- વિદ્યામાંથી દર્શન ફલિત થાય છે . સ્વરૂપતઃ જોઈએ તો ઉપનિષદો અધ્યાત્મના કાવ્યો છે.ઉપનિષદ એ કોઈ એક ઋષિ કે કાળની રચના નથી, ઉપનિષદોમાં અનેક ઋષિ એ જોયેલા મંત્રો સંગૃહિત છે. યોગ એક દર્શન છે અને એક અધ્યાત્મ વિદ્યા પણ છે. યૌગિક મનોવિજ્ઞાન ,યૌગિક પ્રાણવિજ્ઞાન અને યોગ સાધનાના મૂળ ઉપનિષદોમાં અનેક જગ્યાએ જોવા મળે છે.

શ્વેતાશ્વતર ઉપનિષદ અને યોગ :-

શ્વેતાશ્વતર ઉપનિષદ અષ્ટાંગ યોગના મૂળ તત્વો વ્યક્ત થયેલા છે

ત્રિરુન્નતં સ્થાપ્ય સમં શરીરં હૃદીનિન્દ્રીયાણી મનસા સંનિવેશ્ય ।

અર્થાત “ત્રણ અંગો (મસ્તક,કંઠ અને છાતી) ને ઉન્નત રાખીને . શરીરને સીધું ગોઠવીને , ઇન્દ્રિયોને મન દ્વારા હૃદયમાં સારી રીતે સ્થિર કરીને વિદ્વાન પુરુષ ઓમકાર રૂપી નૌકા દ્વારા બધા ભયંકર પ્રવાહોને તરી જાય”

આ મંત્રમાં અષ્ટાંગયોગ નાં ત્રણ અંગો નું વર્ણન જોવા મળે છે .

બુદ્ધિમાન સાધક યોગ પથ પર આહાર વિહાર કરીને , ચેષ્ટાઓનું નિયમન કરીને , વિધિવત પ્રાણાયામ કરીને યોગ દ્વારા કઈ રીતે પોતાના લક્ષ્ય મેળવી શકે છે. તેની વાત આ ઉપનિષદમાં કરવામાં આવી છે. કોઈ એક વિષયમાં ચિત્તને એકાગ્ર કરવું તે ધારણા છે , જ્યારે ધ્યાતા,ધ્યેય અને ધ્યાનનો ભેદ દુર થાય ત્યારે સમાધી અવસ્થા છે. જ્યારે મન ધ્યાનની શક્તિથી પરમાત્માનું રૂપ ધારણ કરી લે છે તો તે સંપ્રજ્ઞાત સમાધિ છે.

સ્વચ્છતા :-

ઉપનિષદો સદાચાર અંતઃકરણ ની શુદ્ધિ પર વધારે ભાર આપે છે ,જેને આપણા શબ્દોમાં સ્વચ્છતા કહી શકાય . તે કાયિક,વાચિક કે માનસિક હોઈ શકે માણસ પોતાના દુષ્કર્મ નો ત્યાગ ન કરે તો મોક્ષ સુધી પહોંચી શકાતું નથી એના માટે મનની શુદ્ધિ જરૂરી છે. માણસે પોતાના અંતઃકરણમાં જે અંધકાર છે તેને દુર કરવો જોઈએ . માણસ જ્યાં સુધી પોતાનામાં રહેલી ખામી- બુરાઈઓ ને ધ્યાનથી દુર નથી કરતો , મનને સ્વચ્છ નથી બનાવતો ત્યાં સુધી સિદ્ધિ પ્રાપ્ત થતી નથી ,તે આત્માને જાણી શકતો નથી. સત્કર્મ મનુષ્યને ઉંચે લઈ જાય છે જ્યારે દુષ્કર્મ મનુષ્યને નીચે તરફ લઈ જાય છે આ દુષ્કર્મ પરયોગના માધ્યમથી વિજય મેળવવો એ સ્વચ્છતાનું પ્રતિક છે .

ઉંચે આવવા ચિત્ત ની સફાઈ જરૂરી છે ચિત્તની સફાઈ- શાંત ચિત્તતા એટલે કોઈની ઈર્ષ્યા ના કરવી, સંપત્તિ મોહનો ત્યાગ વગેરે છે જેની ચર્ચા ઉપનિષદોમાં જોવા મળે છે .

ઉપનિષદોમાં યોગ:-

શ્વેતાશ્વતર ઉપનિષદમાં યોગ :-

ઉપનિષદો એ ભારતીય દર્શન અને અધ્યાત્મવિદ્યાની ગંગોત્રી છે . યોગ એ આસ્તિક દર્શનો પૈકીનું એક દર્શન પણ છે અને અધ્યાત્મવિદ્યા પણ છે.ઉપનિષદ એ કોઈ એક ઋષિ કે કાળની રચના નથી, ઉપનિષદોમાં અનેક ઋષિ એ જોયેલા મંત્રો સંગૃહિત છે. યોગદર્શન ,મનોવિજ્ઞાન ,યોગિક પ્રાણવિજ્ઞાન અને યોગ સાધનાનાંમૂળ તત્વો ઉપનિષદોમાં અનેક સ્થળે જોવા મળે છે. ઉત્તરકાલીન ઉપનિષદોમાં વીશેક ઉપનિષદો યોગપ્રરક ઉપનિષદો છે. ઉપનિષદોમાં જગ્યા જગ્યાએ યોગની વાતો જોવા મળે છે.શ્વેતાશ્વતર ઉપનિષદ પણ યોગને લગતી ચર્ચા જોવા મળે છે . આ ઉપનિષદમાં અષ્ટાંગ યોગના તત્વોની ચર્ચા જોવા મળે છે . જેમકે નીચેના મંત્રમાં યોગની ચર્ચા થયેલ છે.

ત્રિરુન્નતં સ્થાપ્ય સમં શરીરં હૃદીનિન્દ્રીયાણી મનસા સંનિવેશ્ય |

બ્રહ્મોઢુપેન પ્રતરેત વિદ્વાન્ સ્ત્રોતાન્સિ સર્વાણી ભયાવહાનિ ||^૧

“ત્રણે અંગો (મસ્તક ,કંઠ અને છાતી)ને ઉન્નત રાખીને , શરીરને સ્થિર અને સીધું ગોઠવીને , ઇન્દ્રિયો અને મન દ્વારા હૃદયમાં સારી રીતે સ્થિર કરીને વિદ્વાન પુરુષ(જ્ઞાની પુરુષ) ઓમકાર રૂપી નૌકા દ્વારા બધા ભયંકર પ્રવાહોને પાર કરી જાય”

આ મંત્રમાં અષ્ટાંગ યોગના ત્રણ અંગોની ચર્ચા અને તેનું સચોટ વર્ણન જોવા મળે છે. મંત્રની પ્રથમ પંક્તિમાં આસનનું વર્ણન જોવા મળે છે .ત્રણ અંગો એટલે મસ્તક , કંઠ અને છાતીને ઉન્નત રાખવાની વાત કરવામાં આવી છે .તાત્પર્ય એ કે આ અંગો નીચે કે અંદર ઢોળા ન હોય અને શરીર સિધુને સ્થિર પણ હોય, સીધું એટલે કમરથી મસ્તક સુધી આગળ કે પાછળ નમેલું ના હોવું જોઈએ, આગળ પાછળ વળેલું કે ઢોળેલું ન હોવું જોઈએ. અહીં ઉપનિષદકારે ધ્યાન માટે ઉપયોગી આસનનું વર્ણન કરેલ છે. પતાંજલિએ પણ યોગસૂત્રમાં ધ્યાન માટે ઉપયોગી આસનના સ્વરૂપનું વર્ણન કરેલ છે. પતાંજલિ યોગસૂત્રમાં કહે છે કે-

“સ્થિર સુખમાસનમ્”સુખપૂર્વકની સ્થિર સ્થિતિને આસન કહે છે.” ઉપનિષદકાર અને પતાંજલીના વિચારોમાં ઘણું સામ્ય જોવા માળે છે .બંને ધ્યાનોપયોગી આસનનું વર્ણન કરે છે.પદ્માસન,સ્વસ્તિકાસન સીદ્ધાસન અને સમાસન ધ્યાનોપયોગી આસન છે. ઉપનિષદકારે ધ્યાનોપયોગી આસનની ત્રણ અવસ્થાઓ બતાવે છે.

૧.શરીર સ્થિર અવસ્થામાં હોય.

૨.શરીર સીધી અવસ્થામાં હોય

૩.શરીર જે તે અવસ્થામાં સુખપૂર્વક સ્થિત હોય .

અષ્ટાંગ યોગમાં આસન તૃતીય સ્થાન પર એટલે યમ ,નિયમ પછીનો ક્રમ આસનનો છે. પ્રસ્તુત મંત્રની પ્રથમ પંક્તિમાં યોગના તૃતીય એવા અંગ આસનનું વર્ણન ખુબજ સક્ષેપમાં છતાં પર્યાપ્ત માત્રામાં થયેલું છે. આજ મંત્રની બીજી પંક્તિમાં પ્રત્યાહારનુંવર્ણન થયેલ છે. ઉપનિષદકાર કહે છે કે મન અને ઇન્દ્રિયોને વિષયોમાંથી પાછા ખેંચીને હૃદયમાં સ્થિર કરે છે.આમ ઉપનિષદકારનાં મતે પ્રત્યાહાર એટલે ઇન્દ્રિયોને પોતાના વિષયોમાંથી પાછા ખેંચીને હૃદય માં લીન થવું તે, યોગિક મનોવિજ્ઞાન મુજબ ઇન્દ્રિયો સુક્ષ્મ શરીર નો ભાગ છે. ભૌતિક શરીરનો નાશ થયા પછી પણ ઇન્દ્રિયો જીવંત રહે છે.મન અગિયારમી ઇન્દ્રિય છે અને

દશે ઈન્દ્રિયોનું સંચાલન કરે છે. માટે ઈન્દ્રિયોને વિષયોમાંથી પાછા વાળવાનું કામ મન કરે છે. તેથીજ ઉપરોક્ત મંત્રમાં ઉપનિષદકાર ‘મનસા’ શબ્દનો પ્રયોગ કર્યો છે. જ્યારે વિષયોમાંથી મન ઈન્દ્રિયોને પાછા વાળીને હૃદયમાં સ્થિર કરે ત્યારે પ્રત્યાહાર સિદ્ધ થયો ગણાય .પતંજલિએ યોગ સૂત્રમાં પ્રત્યાહારની વ્યાખ્યા આ પ્રમાણે આપી છે.

સ્વવિષયાસંપ્રયોગે ચિત્તસ્વરૂપાનુકાર ઈન્દ્રિયાણાં પ્રત્યાહારઃ³

“ઈન્દ્રિયો જ્યારે સ્વવિષયમાંથી પાછી હઠી જાય અને ચિત્ત માં લીન થઈ જાય ત્યારે તે ઘટનાને પ્રત્યાહાર કહે છે”

પતંજલિએ આ સૂત્રમાં જ્યાં ચિત્ત શબ્દનો પ્રયોગ કર્યો છે એજ અર્થમાં ઉપનિષદકાર ‘હૃદય’ શબ્દનો પ્રયોગ કરે છે. ઉપનિષદ કાર પણ ઈન્દ્રિયોને વિષયોમાંથી પાછી ફરીને ચિત્તમાં લીન થાય તે ઘટનાને પ્રત્યાહારનું મુખ્ય લક્ષણ ગણાવ્યું છે. જેની ચર્ચા શ્વેતાશ્વતર ઉપનિષદનાં ઉપરોક્ત મંત્રની બીજી પંક્તિમાં કરેલ છે.

અષ્ટાંગ યોગમાં આઠ અંગોમાં પ્રત્યાહારનો ક્રમ પાંચમો છે . પ્રથમ ચાર યમ , નિયમ આસન અને પ્રાણાયામને બહિરંગ યોગ ગણવામાં આવે છે . અને પછીના ત્રણ અંગો એટલે કે ધારણા ,ધ્યાન અને સમાધિને અંતરંગ યોગ ગણવામાં આવે છે. જ્યારે પ્રત્યાહાર બંનેની વચ્ચે આવે છે.બહિરંગયોગના અભ્યાસથી પ્રત્યાહાર સિદ્ધ થાય છે અને અંતરંગ યોગનું દ્વાર ખુલે છે .

મંત્રની તૃતીય અને ચોથી પંક્તિમાં પ્રણવોપાસનાનું વર્ણન થયેલ છે. અહીં ઓમકાર માટે બ્રહ્મ શબ્દનો પ્રયોગ થયો છે .પ્રણવોપાસનાવૈદિક અધ્યાત્મપરંપરાથી એક મૂલ્યવાન સાધના છે. અષ્ટાંગ યોગમાં એક અંગ રૂપે પ્રણવોપાસનાનો ઉલ્લેખ જોવા મળતો નથી પરંતુ યોગવિદ્યાનાં પ્રધાન ગ્રંથ યોગસૂત્રમાં પ્રણવોપાસનાને એક મહત્વ પૂર્ણ સાધના તરીકે ગણવામાં આવેલ છે. તસ્ય વાચકઃ પ્રણવઃ⁴ પ્રણવ તેનો (ઈશ્વરનો) વાચક છે.તેનો જપ અને ચિંતન કરવું જોઈએ તેનાથી આંતરિક ચેતનાની પ્રાપ્તિ અને અને અંતરાયોનો અભાવ સિદ્ધ થાય પ્રણવ પરમાત્માનું સર્વોત્કૃષ્ટ નામ છે. નાદનું ઉચ્ચારણ અને શ્રવણ પ્રણવ જપના કેન્દ્રમાં છે. તેની સાથે પ્રણવના અર્થનું ચિંતન ભળતા જપ વધુ ઊંડા બને છે. આ રીતે પ્રણવોપાસના કરવાથી ચિત્ત અંતર્મુખ બને છે , અંતઃચેતના તરફ ગતિ થાય છે અને અધ્યાત્મના અવરોધો દૂર થાય છે. ઉપનિષદકાર આ હકીકતને કાવ્યમય ભાષામાં રજૂ કરે છે. તેઓ સંસારના ભયંકર જલપ્રવાહોને ઓમકાર રૂપી હોડી થી તરવાનું કહે છે. જેમકે ..

પ્રાણાન્ પ્રપીડયેહસંયુક્તચેષ્ટઃક્ષીણે પ્રાણે નાસિક્યોચ્છવસીત|

દુષ્ટાશ્ચયુક્તમિવ વાહમેનં વિદ્વાન્ મનો ધારયેતાપ્રમત્તઃ ||⁵

“બુદ્ધિમાન સાધક આ યોગપથ પર આહારવિહાર આદી સમસ્ત ચેષ્ટાઓનું યથાયોગ્ય નિયમન કરીને વિધિવત પ્રાણાયામ કરીને પ્રાણ સુક્ષ્મ બને ત્યારે તેને બહાર કાઢે ત્યાર પછી જેમ દુષ્ટ ઘોડાઓ જોડેલા રથને સારથી સાવધાનીપૂર્વક ગંતવ્ય સ્થાને લઈ જાય છે , તેજ રીતે આ મનને સાવધાન થઈ લક્ષ્ય તરફ સ્થિર કરવું.”

ઉપરોક્ત મંત્રની પ્રથમ બે પંક્તિમાં પ્રાણાયામનું વર્ણન થયેલ છે .‘પ્રાણાન્પ્રપીડયેહ’પ્રાણાન પ્રપીડયન દ્વારા અહીં કુમ્ભકનું સુચન થયેલ છે. પ્રાણાયામ કરનાર સાધકે આહારવિહાર આદિનો સંયમ રાખવો જોઈએ તેવી સુચના ઉપનિષદકારે ‘સંયુક્તચેષ્ટઃ’ શબ્દ દ્વારા આપી છે . ‘ક્ષીણે પ્રાણે’ એટલે અંતસ્થ પ્રાણ સુક્ષ્મ સ્વરૂપ ધારણ કરે તેવો અર્થ કરે છે .‘ઉચ્છવસીત’શબ્દ દ્વારા ઉપનિષદકાર રેચક સૂચવે છે. આ રીતે આ મંત્રની બે પંક્તિમાં પ્રાણાયામની પ્રક્રિયા બતાવવામાં આવી છે .

મંત્રની તૃતીય અને ચતુર્થ પંક્તિમાં ધારણા અને ધ્યાનનું સંક્ષેપમાં વર્ણન થયેલ છે. જેમ તોફાની ઘોડા જોડેલા રથને નિપુણ સારથી સમજણપૂર્વક દોરીને લક્ષ્ય સ્થાને લઇ જાય છે , તેમ વિદ્વાન સાધક પોતાના મનને સાવધાનીપૂર્વક અભીષ્ટ વિષય પર ધારણ કરી રાખે છે , એકાગ્ર કરે છે.કોઈપણ વિષય પર મનને સ્થિરતાપૂર્વક ધારણ કરી રાખવાની ઘટનાને ધારણા કહે છે. આ ધારણા જ વિકસીને ધ્યાન અને ધ્યાનજ વિકસીને સમાધિ બને છે.

यथैव विम्बं मृदयोलिप्तं तेजोमयं भ्राजते तत् सुधान्तम् ।

तद्वाऽऽत्मतत्त्वं प्रसमीक्ष्य देही एकः कृतार्थो भवते वीतशोकः ॥^૫

જેમ માટીથી લેપાઈ ને મલીન થયેલ ચળકતું રત્ન ફરીથી ધોવામાં આવે તો ચમકવા માંડે છે.તેમ શરીરધારી પુરુષ યોગ દ્વારા આત્મતત્વને પામીને કૈવાલાવાસ્થા સિદ્ધ કરે તો આત્યંતિક સ્વરૂપે શોક મુક્ત થાય છે અને કૃત કૃત્ય બને છે.

રત્નની જેમ આત્મા સ્વરૂપતઃ શુદ્ધ છે. પરંતુ રત્નો પર માટી વગેરે લાગી જાય તો રત્નનો ચળકાટ માટી નેચે છુપાઈ જાય છે.અને એનું અસલી સ્વરૂપ અપ્રગટ રહે છે. તેમ અનેક જન્મોના સંસ્કારના લીધે આત્માનું સ્વરૂપ પણ અપ્રગટ રહે છે જેમ રત્નને જળ વગેરેથી ધોવામાં આવે તો તેનું અસલી સ્વરૂપ પ્રગટ થાય છે. તેવીજ રીતે યોગસાધના દ્વારા સંસ્કારોનો ક્ષય થાય છે. અને સંસ્કારોનો ક્ષય થતા આત્મતત્વ પોતાના અસલી સ્વરૂપે પ્રગટ થાય છે. એના દ્વારા શાધક વિત શોક બને છે અને કૃતકૃત્ય થાય છે. આ મંત્રમાં યોગનું મહત્વ સ્વીકારાયું છે.

આરીતે શ્વેતાશ્વતર ઉપનિષદમાં આસન , પ્રાણાયામ , ધારણા સમાધી આદી યોગનાં પાયારૂપ તત્વોનો વિચાર થયેલ છે. યોગ તેની તાત્વિક વિચારણા માટે વિશેષતઃ સાંખ્યદર્શનપર આધારિત છે. ઉપનિષદોમાં સાંખ્યનાં મૂળ તત્વોનું દર્શન અનેક સ્થળે વ્યક્ત થયેલું જોવા મળે છે. તેથી કહી શકાયકે યોગના દાર્શનિક તત્વોનું મૂળ ઉપનિષદોમાં રહેલ છે .

ઉપનિષદો માં સ્વચ્છતા:-

ઉપનિષદો સદાચાર અંતઃકરણની શુદ્ધિ પર વધારે ભાર આપે છે,જેને આપણા શબ્દોમાં સ્વચ્છતા કહી શકાય.તે કાયિક,વાચિક કે માનસિક હોઈ શકે. માણસ પોતાના દુષ્કર્મનો ત્યાગ ન કરે તો મોક્ષ સુધી પહોચી શકાતું નથી એના માટે મનની શુદ્ધિ જરૂરી છે. માણસે પોતાના અંતઃકરણમાં જે અંધકાર છે તેને દુર કરવો જોઈએ . માણસ જ્યાં સુધી પોતાનામાં રહેલી ખામી- બુરાઈઓ ને ધ્યાનથી દુર નથી કરતો , મનને સ્વચ્છ નથી બનાવતો ત્યાં સુધી સિદ્ધિ પ્રાપ્ત થતી નથી ,તે આત્માને જાણી શકતો નથી. સત્કર્મ મનુષ્યને ઉંચે લઇ જાય છે જ્યારે દુષ્કર્મ મનુષ્યને નીચે તરફ લઇ જાય છે આ દુષ્કર્મ પરયોગના માધ્યમથી વિજય મેળવવો એ સ્વચ્છતાનું પ્રતિક છે .

દુષ્કર્મ વ્યક્તિનું સ્વતંત્ર કર્મ છે. દુષ્કર્મથી વ્યક્તિ નાતો ના તોડે તો મુક્તિ મળતી નથી.મનુષ્ય દિવ્ય જાતિનું જાતિનું પ્રાણી છે. પરંતુ તેમાં અસત નામનું તત્વ પણ રહેલું છે જે જેને નિંદનીય વસ્તુનો શિકાર થવા દે છે. મનુષ્ય ઈશ્વર અને પ્રકૃતિ વચ્ચેની મધ્યસ્થ કડી છે. માટે તેણે જ્ઞાન ને સાકાર સ્વરૂપ આપી સૃષ્ટિનું કાર્ય પૂરું કરવાનું છે. પોતાની અંદર જે અંધકારમય છે તેને દુર કરી તેમજ જે નિર્બળ છે તેને સબળ બનાવવું જોઈએ કહોપનિષદપર ભાષ્ય લખનાર રામાનુજ કહે છે કે મનુષ્યને ત્યા સુધી સિદ્ધિ નથી મળતી જ્યાં સુધી ધ્યાનથી પોતાનામાં રહેલ બધી બુરાઈનો ત્યાગ ના કરે બુરાઈનો ત્યાગ એ મનની સ્વચ્છતા છે

આપણો આત્મા એ વ્યક્તિગત આત્મા ન રેવો જોઈએ. એની પ્રકૃતિ,એની ચેતના અને વિશિષ્ટતા દિવ્ય તત્વને સમર્પિત કરી ઇચ્છા શક્તિનો ત્યાગ કરવો જોઈએ અને અહંના પંજામાંથી છૂટવું એ સ્વચ્છતા છે. પરંતુ જગત પ્રત્યે ધૃણાથી આપણે ઉંચે નથી આવી શકતા, જોર શાંત ચિતતા પર અપાયું છે. મનુષ્યમાં ત્યાગની ભાવના જરૂરી છે ત્યાગ એટલે સામાંજીક કર્તવ્યોની અવહેલા નહિ પરંતુ પોતાની જાતને કર્મકાંડી કર્તવ્યોથી મુક્ત કરવી જોઈએ કહેવાયું છે કે..

ત્યક્તવ્યો મમકારઃ ત્યક્તું યદિ શક્યતે નાસૌ |

કર્તવ્યો મમકારઃ કિંતુ સર્વત્ર કર્તવ્ય ||

“મનુષ્ય એ આસક્તિ છોડી દેવી જોઈએ પણ જો તે એવું ન કરી શકે તો તેણે આસક્તિ વિકસાવવી જોઈએ પરંતુ આ આસક્તિ બધા માટે હોવી જોઈએ”

આપણો પ્રયત્ન બાહ્ય સંગતી કરતા આંતરિક સ્વચ્છતા માટે હોવો જોઈએ. “મનની સ્વચ્છતાથી સારા સંકલ્પ થાય છે અને સારા સંકલ્પથી સારા કર્મ થાય છે”. કર્મ જ્યારે મુક્તિ નથી આપતું પરંતુ તે પણ તે મનને નિર્મળ કરે છે. હૃદય ને શુદ્ધ કરે છે .મન અને હૃદયને શુદ્ધ કરવાનો ઉપાય ધ્યાન છે સ્વચ્છતા નો મતલબ માનસિક હલચલને રોકવી,ત્યાર બાદ એકાંતનું સેવન કરવું અને તેના દ્વારા આત્માને પરમાત્મામાં લીન કરવું ,આ રીતે માનસિક સ્વચ્છતાથી પરમાત્મા સુધી પહોચી શકાય છે.દમ આત્મ નિગ્રહ છે. - સંયમ, ચારિત્રિક શુદ્ધતા , એકાંત અને મૌન આત્મ નીગ્રહના ઉપાય છે. બુદ્ધિમાન પુરુષ ક્રોધને મનના નીગ્રહથી જીતે છે અને વાસનાને ઇચ્છાઓના ત્યાગથી જીતે છે,વાસનાનો ત્યાગ એ પણ માનસિક સ્વચ્છતા છે.

કઠોપનિષદમાં કહ્યું છે કે જ્યારે મનુષ્ય સકલ કામનાઓ નષ્ટ થઈ જાય છે , જ્યારે મન સર્વ પ્રકારની મલિનતાઓને ત્યાગીને અત્યંત વિશુદ્ધ બની જાય છે. ત્યારે ત્યારે અંતઃકરણની બધી વાસનાઓ નષ્ટ થાય છે જે મનની સ્વચ્છતા કહી શકાય .

યદા સર્વે પ્રમુચ્યતે કામા હૃદિ શ્રિતાઃ |

અથ મર્ત્યોઽમૃતો ભવત્યત્ર બ્રહ્મ સમશ્નુતે ||^૬

યમરાજનાં જણાવ્યા પ્રમાણે મનમાં રહેલ સર્વ કામનાઓ છૂટી જાય પછીજ મર્ત્ય અમૃત બને છે આમ વાસનાનો ત્યાગ એ મનની સ્વચ્છતા છે. યમરાજના જણાવ્યા પ્રમાણે મનમાં રહેલ સર્વકામનાઓ છૂટી જાય પછીજ મર્ત્ય અમૃત બને છે. આમ વાસનાનો ત્યાગએ મનની સ્વચ્છતા છે.

એજ રીતે નચિકેતા નું પ્રથમ વરદાન “ મારાપિતા શાંત સંકલ્પવાલા, પ્રશાંત ચિત્ત વાળા મારી સાથે પહેલાની જેમ બોલે “ નાચીકેતાનું આ પ્રથમ વરદાન આત્માની અનાસક્તિ અને રાગદ્વેષથી પર એવા શુદ્ધ અંતઃકરણ નો પરિચાયક છે.

ઉપનિષદમાં અને ખાસ કઠોપનિષદમાં ઇન્દ્રીયોઓને બાહ્ય ભોગોમાંથી મુક્ત કરવી, કેમકે ભોગાદીએ મુક્તિમાર્ગમાં પ્રતિબંધક છે.માટે ઉપનિષદકારે શુદ્ધ મનથી આત્માનાસુખ પાછળ પ્રયત્ન કરવાની સલાહ આપી છે.

સંદર્ભ :-

1. શ્વેતાશ્વતર ઉપનિષદ ૨-૮
2. યોગસુત્ર ૨-૪-૬
3. યોગસુત્ર ૨-૫૪

4.श्वेताश्वतर उपनिषद २-८

5.श्वेताश्वतर उपनिषद २-१४

6.कठोपनिषद २-३-१४

मानव जीवन में संस्कारों का महत्त्व

शोध छात्र

हेमराज भट्ट

श्रीसोमनाथ-संस्कृत-विश्वविद्यालय

वेरावल, गुजरात

मानव जीवन अति दुर्लभ है इस विषय में अग्निपुराण में लिखा हुआ है कि – “नरत्वं दुर्लभं लोके” तुलसीदासजी भी कहते हैं कि **बड़े भाग मानुष तन पावा । सुर दुर्लभ सद ग्रंथन्हि गावा ॥** वास्तव में संसार में जितने भी प्राणी हैं वे सभी मनुष्य से भिन्न हैं। वे मात्र भोग योनियाँ हैं। जीव परमात्मा का अंश है, गीता में भी लिखा है - “ममैवांशो जीवलोकै” जैसे तो सम्पूर्ण सृष्टि परमात्मा का ही अंश है किन्तु मनुष्य इन सब प्राणियों में श्रेष्ठ है, मनुष्य शरीर की दृष्टि से तो श्रेष्ठ होता हुआ मनुष्य शरीर पाकर भी यदि मनुष्य में मनुष्यता न हो तो वह पशु ही है। आहार, निद्रा, भय, मैथुन इत्यादि तो वह पशुओं की भाँति ही करता है। यदि उसमें भिन्नता है तो मात्र बुद्धि और विवेक की है, वह बुद्धि और विवेक कैसे जागरित होता है यह तो सामान्य प्रश्न हो सकता है। बुद्धि और विवेक जागरित होता है संस्कारों से। संस्कारों से व्यक्ति सुसंस्कृत होता है। यदि मनुष्य के समय-समय पर भिन्न-भिन्न संस्कार न किये जायँ तो वह चतुष्पाद की भाँति द्विपाद वाला पशु ही माना जाता है।

संस्कारों का प्रतिपादन सर्वप्रथम वेदों में किया गया है। वेदों के पश्चात् अनेक पुराणों में, स्मृतिग्रन्थों में भी संस्कारों का विस्तृत वर्णन प्राप्त होता है। संस्कार जन्म से लेकर मृत्यु पर्यन्त व्यक्ति को सुसंस्कृत करने का कार्य करते हैं। अब प्रश्न यह उठता है कि संस्कार कितने हैं? प्रायः सोलह संस्कारों का वर्णन हमारे स्मृतिग्रन्थों में प्राप्त होता है। इनमें भी अनेक आचार्यों के मत भिन्न-भिन्न हैं किन्तु हम मनुस्मृतिकार के अनुसार इन संस्कारों पर विचार कर रहे हैं। मनु चौदह संस्कारों का उल्लेख करते हैं जो इस प्रकार हैं -

१. गर्भाधान २. जातकर्म ३. नामकरण ४. निष्क्रमण ५. अन्नप्राशन ६. चूड़ाकर्म ७. उपनयन ८. केशान्त ९. वेदारम्भ १०. समावर्तन ११. विवाह १२. वानप्रस्थ १३. संन्यास १४. अन्त्येष्टि।

गर्भाधान- विवाह के पश्चात् प्रथम रजोदर्शन की चार रात्रियों के पश्चात् शुभ मुहूर्त में गर्भाधान का विधान है। शरीर का आरम्भ गर्भाधान से और शरीर का अन्त अन्त्येष्टि नामक संस्कार से होता है जिसका उल्लेख शास्त्रों में प्राप्त होता है। मनुस्मृतिकार लिखते हैं -

क्षेत्रभूता समा नारी बीजभूतः स्मृतः पुमान् ।

क्षेत्रबीजसमायोगात् सम्भवः सर्वदेहिनाम् ॥१/१३॥

क्षेत्ररूप नारी और बीजरूप पुरुष होता है। इसलिए क्षेत्र और बीज दोनों के मिलने से ही सम्पूर्ण प्राणियों की उत्पत्ति होती है।

पुंसवन- यह संस्कार गर्भ के तीसरे महीने में पुत्र-संतान उत्पन्न करने के उद्देश्य से किया जाता है। पाराशरगृह्यसूत्र के अनुसार- “अथ पुंसवनं पुरा स्यन्दत इति मासे द्वितीये तृतीयं वा ।” वस्तुतः यह संस्कार भ्रूणपुष्टि के लिए किया जाता है। इस संस्कार से सन्तान स्वस्थ एवं बलिष्ठ होती है।

सीमन्तोन्नयन- “चतुर्थे गर्भमासे सीमन्तोन्नयनम् ।” यह संस्कार गर्भ के चौथे महीने में किया जाता है।

“सीमन्तः केशेषु” पाणिनीय सूत्राष्टाध्यायी के अनुसार केशों को विभक्त करनेवाली मध्यरेखा सीमन्त कहलाती है। उसका संस्कार सीमन्तोन्नयन कहलाता है। इस कार्य को उस गर्भिणी का पति करता है। इसे सामान्य भाषा में ‘गोदभराई’ कहा जाता है। वास्तव में जच्चा प्रसन्न रहें इस हेतु संस्कार किया जाता है। इस अवसर पर उत्सव, सत्संग का आयोजन कर गर्भिणी स्त्री को मायके से एवं अपने बन्धु बान्धवों से शुभकामनाएँ, उपहार और वृद्धमाताओं से आशीर्वाद प्राकर गर्भिणी प्रसन्न होती है प्राप्त होता है तथा उसके प्रसन्न होने पर गर्भस्थ शिशु भी प्रसन्नता का अनुभव करता है।

जातकर्म- इस संस्कार के विषय में भगवान् मनु कहते हैं-

प्राङ्ताभिवर्धनात् पुंसो जातकर्म विधीयते ।

मन्त्रवत् प्राशनं चास्य हिरण्यमधुसर्पिषाम् ॥ मनु. २/२९ ॥

नाभि के छेदन से पहले ही जातक का जातकर्म किया जाता है, इस में मन्त्रोच्चार पूर्वक सोना, मधु और घी, का प्राशन (चटाया) कराया जाता है। जातक की जिह्वा पर घी और मधु का मिश्रण करके सोने की शलाका से ॐ लिखने का विधान है। ध्यान रहे कि घी और मधु बराबर मात्रा में न हो। एक तोला घी यह मात्रा उचित है। बराबर होने पर वह विष हो जाता है।

नामकरण- नामकरण संस्कार से व्यक्ति की पहचान होती है। संसार के जितने भी कार्य हैं, वे सारे कार्य बिना नाम के नहीं हो सकते। इसी उद्देश्य से व्यक्ति, वस्तु या स्थान का नाम रखा जाता है। हमारे शास्त्रों में नामकरण की विधि भिन्न-भिन्न प्रकार से कही गयी है। मनुस्मृतिकार कहते हैं –

नामधेयं दशम्यां तु द्वादश्यां वाऽस्य कारयेत् ।

पुण्ये तिथौ मुहूर्ते वा नक्षत्रे वा गुणान्विते ॥ 2/30॥

शुभमुहूर्त में दसवें दिन या बारहवें दिन पुण्यकाल में नामकरण संस्कार करना चाहिये। नाम सुन्दर हो, सार्थक हो इस बात का विशेष ध्यान रखना चाहिये। आजकल तो लोग ऐसे नाम रखते हैं जिनका न अर्थ होता है और न सुनने में अच्छा लगता है।

भगवान् मनु ने प्राचीन सभ्यता एवं संस्कृति के अनुसार तथा वर्णव्यवस्था के अनुसार नाम रखने का आदेश दिया है –

मङ्गल्यं ब्राह्मणस्य स्यात् क्षत्रियस्य बलान्वितम् ।

वैश्यस्य धनसंयुक्तं शूद्रस्य तु जुगुप्सितम् ॥ २/३१ ॥

शर्मवद् ब्राह्मणस्य स्याद् राज्ञो रक्षासमन्वितम् ।

वैश्यस्य पुष्टिसंयुक्तं शूद्रस्य प्रैष्यसंयुक्तम् ॥ २/३२ ॥

ब्राह्मण का नाम मङ्गलवाचक शब्द से युक्त हो क्षत्रिय का नाम बलवाचक शब्द से युक्त हो वैश्य का नाम धनवाचक शब्द से युक्त हो और शूद्र का नाम करुणावाचक शब्द से युक्त होना चाहिये। ब्राह्मण का नाम शर्मशब्द से युक्त हो, क्षत्रिय का नाम रक्षावाचक शब्द से युक्त हो, वैश्य का नाम पुष्टिवाचक शब्द से हो और शूद्र का नाम प्रेष्यवाचक शब्द से युक्त हो। यथा – शुभशर्मा, बलवर्मा, वसुभूति, दीनदास आदि।

यह हमारी शास्त्रीय परम्परा है। हमे इसका पालन करना चाहिये। यदि हम परम्परा को नहीं जानते हैं तो हमे पुरोहितों से पूछना चाहिये अथवा अपने वर्ण के अनुसार सुन्दर एवं सार्थक नाम का चुनाव करना चाहिये।

स्त्रीणां सुखोद्यमक्रूरं विस्पष्टार्थं मनोहरम् ।

मङ्गल्यं दीर्घवर्णान्तमाशीर्वादाभिधानवत् ॥ २/३३ ॥

स्त्रियों का नाम सरलता से उच्चारणीय, कोमल, स्पष्ट अर्थ से युक्त, मनोहर, मङ्गलसूचक, अन्त में दीर्घ स्वर से युक्त, आशीर्वाद को बताने वाले शब्द से युक्त होना चाहिये।

निष्क्रमण- चतुर्थे मासि कर्तव्यं शिशोः निष्क्रमणं गृहात् । २/३४ ॥

शिशु का निष्क्रमण संस्कार चौथे महीने में करना चाहिए। वर्तमान में शिशु तो अस्पतालों में जन्म लेते हैं इस लिए इस संस्कार का उतना महत्व नहीं रह गया है जैसे प्राक्काल में था।

अन्नप्राशन- षष्ठेऽन्नप्राशनं मासि यद्वेष्टं मङ्गलं कुले । २/३४ ॥

छठे महीने में अन्नप्राशन संस्कार करना चाहिये ऐसा मनु कहते हैं। आश्वलायन में भी लिखा है -

“षष्ठे मासि अन्नप्राशनम् । दधिमधुघृतमिश्रितमन्नं प्राशयेत् ॥”

दही, मधु एवं घी मिश्रित भोजन छठे महीने में खिलाना चाहिये।

चूडाकर्म- चूडाकर्म द्विजातीनां सर्केषामेव धर्मतः ।

प्रथमेऽब्दे तृतीये वा कर्तव्यं श्रुतिचोदनात् । २/३५ ॥

मनु कहते हैं कि पहले या तीसरे वर्ष में द्विजातियों का मुण्डन संस्कार करना चाहिये। इस कार्य को किसी तीर्थ या पवित्र नदी के तट पर करने का विधान है। अपनी कुलपरम्परा के अनुसार भी यह अनुष्ठान किया जाता है। प्रायः अधिकांश तो पहले या तीसरे वर्ष में चूडाकर्म करने का आदेश देते हैं।

कर्णवेध- आश्वलायन गृह्यसूत्र में लिखा है- **“कर्णवेधो वर्षे तृतीये पञ्चमे वा ।”** अर्थात् कर्णवेध ये संस्कार तीसरे या पाँचवें वर्ष में करना चाहिये। जातक के कान एवं नाक छेदने से सम्बन्धित यह संस्कार होता है। कानों को छेदने से हमारी शरीर की रोगप्रतिरोधक क्षमता बढ़ जाती है। नाक छेदन का प्रमाण प्रायः नहीं मिलता है। वह शोभा बढ़ाने हेतु किया जाता होगा। किन्तु कान छेदने का विधान अनेक ग्रन्थों में प्राप्त होता है।

सुश्रुत के अनुसार **“रक्षाभूषणनिमित्तं बालस्य कर्णौ विध्येते ॥१६/१॥”** रक्षा तथा आभूषणों के निमित्त कानों को बीधा जाता है।

उपनयन-

गर्भाष्टमेऽब्दे कुर्वीत ब्राह्मणस्योपनायनम् ।

गर्भादेकादशे राज्ञो तु द्वादशे विशः ॥ २/३६ ॥

जन्म से आठवें वर्ष में ब्राह्मण का, ग्यारहवें वर्ष में क्षत्रिय का और बारहवें वर्ष में वैश्य का उपनयन संस्कार करना चाहिये। मानव जीवन में इस संस्कार का विशेष महत्त्व है। इस संस्कार का नाम ही विशिष्ट अर्थ का द्योतक है। 'उप' अर्थात् पास 'नयन' अर्थात् ले जाना। पास में ले जाना छोटे को आचार्य के पास ले जाना। आचार्य उस बालक को सावित्री का बालक उपदेश देकर वेद का अधिकारी बनाता है एवं सन्ध्योपासन कर्म करने की विधि सिखाकर जीवन में यज्ञ, उपासना कर बटुक में तेज एवं ओज की वृद्धि होने लगती है। गायत्री के जपने से एवं सन्ध्या-वन्दन करने से बालक में मानवीय गुणों का विकास होने लगता है। अतः द्विजाति के लिए यह संस्कार अतिमहत्त्वपूर्ण है।

वेदारम्भ- उपनीत ब्रह्मचारी वेदारम्भ का अधिकारी होता है। जिस द्विजातिने सावित्री दीक्षा प्राप्त कर ली हो वह वेदाध्ययन का अधिकारी हो जाता है। यज्ञोपवीत संस्कार के बिना हमारे ऋषि वेद पढ़ने की आज्ञा नहीं देते हैं।

समावर्तन- वेदों का साङ्गोपाङ्ग अध्ययन कर विद्यार्थी जब गुरुकुल से अपने घर वापस आता है उस संस्कार को समावर्तन संस्कार कहते हैं। आश्वालाइन गृह्यसूत्र का यह वचन प्रमाण है कि 'वेद समाप्ति वाचयीत' १/२२/१६ ॥ अर्थात् वेदों का अध्ययन समाप्त होने पर ही समावर्तन हो सकता है। इस अवसर पर आचार्य शिष्य को उपदेश हैं - सत्यं वद। धर्मं चर।

स्वाध्यायान्मा प्रमदः। आचार्य देवो भव। अतिथि देवो भव। यानि अस्माकं सुचरितानि तानि त्वया सेवितव्यानि नो इतराणि।

इत्यादि.... आचार्य कहते हैं - सत्य का आचरण करो। धर्म का आचरण करो, हमारे जो शुभ आचरण हैं, उन्हीं का अनुकरण करो अन्यो का नहीं इत्यादि.....।

विवाह- विवाह हमारी संस्कृति में एक पवित्र बन्धन एवं उच्चकोटि का संस्कार माना जाता है। मनु कहते हैं -

गुरुणानुमतः स्नात्वा समावृत्तो यथाविधि।

उद्वहेत् द्विजो भार्या सवर्णा लक्षणान्विताम् ॥३/४॥

समावर्तन संस्कार होने के पश्चात् स्नातक को होकर सुलक्षणा एवं सवर्णा कन्या का वरण करना चाहिये। विवाह गृहस्थाश्रम का मुख्य संस्कार है। इस संस्कार से द्विजाति तीन ऋणों से मुक्त होता है। वे ऋण इस प्रकार हैं- ऋषि-ऋण, देव- ऋण, और पितृ ऋण। स्वाध्याय द्वारा ऋषि-ऋण, यज्ञ द्वारा देव-ऋण और सन्तानोपत्ति द्वारा पितृ-ऋण से द्विजाति मुक्त हो जाता है। हमारे धर्मशास्त्रों में विवाह के आठ प्रकार बताये गये हैं -

ब्राह्मो दैवस्तथैवाऽऽर्षः प्राजापत्यस्तथाऽऽसुरः।

गान्धर्वो राक्षसश्चैव पैशाचः चाऽष्टमोऽधमः ॥३/२१

१- ब्राह्म २- दैव- ३-आर्ष ४-प्राजापत्य ५- आसुर ६- गान्धर्व ७- राक्षस ८- पैशाच इन आठ प्रकार के विवाहों में चार उत्तम एवं चार अधम प्रकार के विवाह बताये गये हैं। जिज्ञासुजन इनकी विवेचना को मनुस्मृति में देख सकते हैं।

वानप्रस्थ- मनुस्मृतिकार कहते हैं -

गृहस्थस्तु यदा पश्येद् वलीपलितमात्मनः।

अपत्यस्यैव चाऽपत्यं तदाऽरण्यं समाश्रयेत् ॥६/२॥

अर्थात् जब गृहस्थ अपने शरीर में झुर्रियों को तथा बालों में सफेदी को और अपने पुत्र-पुत्रियों की सन्तानों को देख ले तत्पश्चात् वन का आश्रय ले। यदि पत्नी सहमत हो तो उसे भी साथ में ले जाय अन्यथा उसे पुत्रों को सौंपकर अकेला ही मुक्ति के साधन में लग कर अपने लक्ष्य को प्राप्त करे।

संन्यास- संन्यास संस्कार उसे कहते हैं जो इस धरा पर निःस्वार्थ भाव से व्यवहार करता है विचरण करता है। सबमें राम को देखता है और राम में सबको देखता है। सभी उसके हैं, वह सबका है। जब तक संन्यासी में इस प्रकार के भाव उदय न हों तब तक वह संन्यासी नहीं कहला सकता। संन्यासी को परिव्राजक होना चाहिये। संसार में घूमते-घूमते समाज को सदुपदेश देना ही संन्यासी का मुख्य कर्तव्य है।

अन्त्येष्टि- हमारे धर्मशास्त्रों के अनुसार यह अन्तिम संस्कार है। यह संस्कार अतिमहत्त्वपूर्ण है। जीवनभर हमने जो भले-बुरे कर्म किये वे सारे इस शरीर से किये। आज वह शरीर छूट गया। जितने भी कर्म हमने किये वे सूक्ष्म शरीर के द्वारा हमारे आगामी जन्म में प्रारब्ध बनकर हमें प्राप्त होंगे इसलिए प्रत्येक मानव को अच्छे कर्म करते हुए इस लोक से गमन करना चाहिये। अपने बन्धु-बान्धवों का प्रेतकर्म भी अच्छी तरह से करने चाहिये, अन्यथा पितृ-दोष होता है। भगवान् श्रीकृष्ण ने गीता में कहा है -

यं यं वापि स्मरन्भावं त्यजत्यन्ते कलेवरम्।

तं तमेवैति कौन्तेय सदा तद्भावभावितः ॥८/६॥

अर्थात् अन्त समय में व्यक्ति जिस संस्कार से प्रेरित होकर शरीर त्यागता है, उस संस्कार के आधार पर अग्रिम जन्म प्राप्त होता है। हमें भगवद् चिन्तन हरि नाम स्मरण करते रहना चाहिये। अन्त समय में भी हरिचिन्तन होगा तो भगवान् का धाम प्राप्त होगा, अन्यथा चौरासी के चक्कर में पुनः पड़ जाओगे। अतः हमें अपना जीवन इस प्रकार जीना चाहिए कि हम जीवन के अन्तिम अध्याय तक स्वस्थ एवं सन्तुष्ट रहें।

सन्दर्भ ग्रन्थ-

मनुस्मृति

रामचरित मानस

भगवद्गीता

अग्निपुराण

त्रिलोचन मानवीय संवेदना के कवि

शोधार्थी

अभिलाष कुमार सिंह

क्रांतिगुरु श्यामजी कृष्ण वर्मा विश्वविद्यालय कच्छ

किसी भी कवि के लिए मानवीय संवेदनाओं की रचना धर्मिता को अपनाना और उसे अपने साहित्य का एक प्रमुख अंग बना देना यह इस बात पर निर्भर करता है कि अपने उस साहित्यिक काल में मानवीय धरातल पर खड़ा होकर कवि ने किसे बुना है? वह क्या रच रहा है? समाज के अंतिम छोर पर खड़े आदमी की कहानी वह कैसे कहता है? कवि त्रिलोचन का रचना संसार इन्हीं संवेदनाओं पर आधारित है। इसे ही वे अपने साहित्य में, अपनी कविताओं में, अपने रचना संसार में बूझाते हैं। दिगंत काव्य संग्रह में इसे दर्शाते हुए वह कहते हैं-

जब भंवरे ने आकर पहले पहले गाया

कली मौन थी। नहीं जानती थी वह भाषा

इस दुनियां की कैसी होती है अभिलाषा

इससे भी अनजान पड़ी थी। (दिगंत काव्य संग्रह पृष्ठ 12)

संवेदना का ऐसा सूक्ष्म वर्णन त्रिलोचन द्वारा ही संभव हो सकता है। त्रिलोचन ने ही अपने कविता संसार में इन सूक्ष्म अनुभूतियों को बड़ी ही गहराई के साथ अनुभव किया फिर उन्हें अपने काव्य संसार में संवारा है।

सन 1981 में त्रिलोचन शास्त्री द्वारा रचित काव्य संग्रह उस जनपद का कवि हूँ प्रकाश में आया और इसके साथ ही वहां के रहने वाले आम जनमानस की कहानी भी पहली बार प्रकाश में आई। इस काव्य संग्रह में कवि ने अपने निजी अनुभूतियों को सोनेट के माध्यम से व्यक्त किया है। जनपद का शाब्दिक अर्थ होता है लोगों के रहने की जगह इन्हीं लोगों के द्वारा बनाई गई उनकी एक अपनी संस्कृति कवि इसे दर्शाते हुए कहते हैं कि जो हमेशा से सताए गए हैं भगाए गए हैं वे

कविता के बारे में क्या कहेंगे? उनकी कहानी भूख से है। कवि उनकी कहानी कहते हैं। कविता क्या है वे नहीं जानते नहीं मानते। स्वयं त्रिलोचन जो कवि है कविता करते हैं अपने बारे में बताते हुए वे कहते हैं।

वही त्रिलोचन है वह जिसके तन पर गंदे कपड़े हैं

कपड़े भी कैसे फटे लेटे हैं यह भी फैशन है

फैशन से कटे कटे हैं कौन कहेगा इसका यह जीवन

चंदों पर अवलंबित है चलना तो देखो इनका

चौड़ी छाती लंबी बाहें सधे कदम तेजी

व टेढ़ी-मेढ़ी राहें(उस जनपद का कवि हूँ पृष्ठ ११)

आत्मकथन के रूप में कवि ने इस काव्य संग्रह में सोनेट लिखा लेकिन आगे बढ़ते-बढ़ते सभी रंगों को अपनाते हैं। त्रिलोचन प्रसन्न भी रहते हैं और निराश भी नई कहानी करते हुए एक नए संसार की रचना करते हुए वेल नजर आते हैं कई अनोखी बात करते हुए नजर आते हैं। संवेदनाओं की सूक्ष्मता का वर्णन जैसा त्रिलोचन शास्त्री करते हैं वह अद्वितीय है। अवर्णनीय है। इसी काव्य संग्रह में वे एक जगह कहते हैं।

खिलोंखिलों खूब खिलो तुम्हारे खिलने से ही

मेरा मन खिलता किसी डाल पर हो तुम

सौरभ बनकर पवन की लहरों पर

पास तुम्हारे आता हूँ इन लहरों से ही (त्रिलोचन संचयिता पृष्ठ 151)

धरती काव्य संग्रह में कवि मानवीय संवेदनाओं की एक अमिट परपाटी के संवाहक की तरह भावनाओं के धरातल पर खड़े हैं। इसी काव्य संग्रह के बारे में लिखते हुए गजानन माधव मुक्तिबोध कहते हैं कि कवि अपनी अनुभूतियां बहुत ही संयम के साथ प्रकट करते हैं उसमें चीख-पुकार या

अदृहास का आलोडन नहीं है। वह चीज भी नहीं जिसे आप अतृप्त वासना कह सकते हैं। इन सब दोषों से मुक्त विचारों और भावनाओं से आलोकित काव्य मिलना कठिन होता है। साथ ही कवि की प्रगतिशीलता अदृहासपूर्ण आंतरिक क्षतिपूर्ति के रूप में नहीं आई है। कवि के अपने जीवन में मजघिसकर यह तैयार हुई हैं। इसलिए कवि कहते हैं।

मुझ में जीवन की लय जागी

में धरती का अनुरागी

जड़ीभूत करती थी मुझको

वह संपूर्ण निराशा त्यागी

मानवीय भावनाओं का लेखा जोखा इतना समझते हैं कि किसान से लेकर एक सामान्य भोली भाली लड़की के भावों का भी गहरी संवेदना के साथ विवेचन करते हैं। चंपा गांव की अनपढ़ लड़की है। लेकिन वह कलकत्ता पर बज्र गिर जाए ऐसा कहती है।

चंपा बोली तुम कितने झूठे हैं तुम पढ़ लिख कर भी झूठे हो।

में तो ब्याह कभी न करूंगी जो ब्याह हो गया

तो मैं अपने बालम को संग साथ रखूंगी कलकत्ता कभी न जाने दूंगी।

कलकत्ते पर बज्र गिरे। (धरती काव्यसंग्रह पृष्ठ 74)

त्रिलोचन की कविताओं में मानवीय संवेदना के वही धरातल है जिसे लेकर निरालजी चले थे। इसलिए इन्हें छोटे निराला के नाम से भी जाना जाता है। निराला एवं त्रिलोचन दो भिन्न समय में एक ही परंपरा का निर्वाह कर रहे थे। इतने संघर्षों के बावजूद निरालाजी वसंत के गीत गाते हैं।

फूटे हैं आमों में बौर भौर-भौर वन टूटे है

होली की मची ठौर जनों के मन लूटे है (राग विराग कविता संग्रह)

त्रिलोचन शास्त्री भी इसी परंपरा का निर्वाह करते हुए आशा के साथ जीना चाहते हैं। प्रभात को छोड़कर अंधकार के बारे में सोचना भी नहीं चाहते हैं। या कवि के लिए सबसे बड़ा संबल है। त्रिलोचन स्वभाविक गतिशीलता एवं निरंतरता के कवि हैं वह अपनी कविताओं में कबीर के भी नजदीक है। कबीर में अस्वीकार का साहस है तो त्रिलोचन में स्वीकार का साहस। पहला उलटबांसी का कवि हैं तो दूसरा सरलता का कवि हैं। किन्तु दोनों रात में जागकर चिंतन करने वाले फकीर हैं।

दिगंत काव्य संग्रह कवि की आशा को निरंतर वेग प्रदान करने वाला काव्य संग्रह है। वह हर एक सूक्ष्म कण में संवेदना तलाश करते हैं।

तुम्हें याद है रात अजोरिया

हम तुम दोनों नहीं सो सके

रहे घूमते नदी किनारे

मुग्ध देखते प्यार भरी आंखों से प्यारे

भूमि गगन के रूपरंग (दिगंत पृष्ठ संख्या 23)

त्रिलोचन मानवीय संवेदना के हर एक पहलुओं की पड़ताल बड़ी ही प्रखरता के साथ करते हैं। संवेदनाओं की महासागर में डुबकी लगाकर न जाने कितने ही मोती ढूँढ लाते हैं।

संदर्भ ग्रंथ

त्रिलोचन के बारे में-गजानन माधव मुक्तिबोध 1994

दिगंत काव्य संग्रह-1957 पृष्ठ संख्या 12

वहीं पर पृष्ठ संख्या 13 एवं 14

उस जनपद का कवि हूँ-1981 पृष्ठ संख्या 11

त्रिलोचन संचयिता-ध्रुव देव पृष्ठ संख्या 151

धरती काव्य संग्रह-1945 पृष्ठ संख्या 74

दिगंत काव्य संग्रह-1957 पृष्ठ संख्या 23

:: वैश्वीकरण और महिलाएँ ::

डॉ.कल्पना आर.पटेल

कार्यवाहक प्राचार्य श्री

आर्ट्स एन्ड कॉमर्स कॉलेज, बामणा

क्या वास्तव में महिला ने प्रगति की है ?

जहाँ तक महिला प्रगति का प्रश्न है तो महिलाओं ने विभिन्न क्षेत्रों में सफलता अर्जित की है, जिसके उदाहरण हमारे सामने प्रस्तुत हैं। महिलाओं ने सभी क्षेत्रों में प्रगति की है, महिला प्रगति को हम उसके विभिन्न क्षेत्रों में किए गये प्रयासों, उपलब्धियों और विश्व कीर्तिमान स्थापित करने को समझ सकते हैं। विभिन्न क्षेत्रों में महिलाओं का योगदान सराहनीय है जो निम्न है। -

१. राजनीतिक क्षेत्र में - भारत में प्राचीनकाल से ही भारतीय महिलाओं जिनमें रानी लक्ष्मीबाई का अमिट योगदान है, स्वतंत्रता प्राप्ति में उनके योगदान को भुलाया नहीं जा सकता तथा भारत की प्रथम महिला प्रधानमंत्री के रूप में विख्यात श्रीमति इन्दिरा गांधी ने देश को मजबूत राजनीतिक ढाँचा प्रदान किया है।

२. प्रशासनिक क्षेत्र में - आज भारतीय नारी प्रशासनिक दृष्टि से भी पीछे नहीं है। किरण बेदी के प्रशासनिक योगदान को हम कभी नहीं भुला सकते उन्होंने हमारे देश को गुंडागर्दी से बचाया उन्हें उनके योगदान के लिए मैग्सेसे पुरस्कार प्रदान किया गया। उन्होंने देश को मजबूत प्रशासनिक ढाँचा दिया।

३. संगीत क्षेत्र में - आज संगीत के क्षेत्र में भारतीय महिलायें पीछे नहीं हैं। विश्वभर में विख्यात गायिका लता मंगेशकर, आशा भोषले, उषा मंगेशकर तथा अनुराधा पौडवाल ने हमारे देश में अनोखी संगीत प्रतिभा से स्तंभित कर दिया है।

४. पर्वतारोहण के क्षेत्र में - विश्व की सबसे ऊँची चोटी माउण्ट एवरेस्ट पर भारतीय महिलाओं ने विजय प्राप्त कर ली है। इनमें प्रथम भारतीय महिला होने का गौरव बछेन्द्रीपाल को है। आज भारतीय नारी इंग्लिश चैनल पार करने वाली बन गई आरती साहा ने इस दिशा में अपना विश्व कीर्तिमान स्थापित किया है।

५. खेल कूद के क्षेत्र में - भारतीय महिलाओं ने खेल कूद में भी अपना अलग कीर्तिमान स्थापित किया है। भारत की उड़नपरी के नाम से विश्व विख्यात पी.टी. ऊषा इसी देश की हैं।

६. सौंदर्य के क्षेत्र में - भारतीय महिलाएँ प्राचीन काल से ही सुन्दरता की प्रतिभूति के रूप में जानी जाती हैं भारत की रानी है जयराज, रीता फारिया विश्व सुंदरी ऐश्वर्या राय तथा ब्रह्माण्ड सुन्दरी सुष्मिता सेन, प्राचीन काल से ही राजा शान्तनु की पत्नी सत्यवती तथा दुष्यंत की पत्नी शकुन्तला अपूर्व सुन्दरी थी।

७. समाज सुधारक के क्षेत्र में - महिलाओं की स्थिति सुधारने में अनेक स्वयं सेवी संगठनों ने सहायता प्रदान की है। मदर टेरेसा जिनका समाज सुधार के क्षेत्र में अमिट योगदान है। वह समाज संपूर्ण देश को "वसुदेव कुटुम्बकम्" की भावना से देखती थी।

इस प्रकार हम देखते हैं कि भारतीय नारी की स्थिति मजबूत होते हुए आज भी भारतीय नारी दलित, कुंटा ग्रस्त और अपमानित महसूस की जाती है। इसके निराकरण के लिए महिलाओं को ऊपर उठकर स्वयं सामने आना होगा।

अन्य उपयोगी सुझाव

भारतीय नारी के स्वरूप को बदलने के लिए हमें निम्न उपाय करना चाहिए।

1. प्रत्येक परिवार की यह जिम्मेदारी है कि वह बालिकाओं को समुचित शिक्षा, पोषण तथा अन्य गतिविधियों का ध्यान रखें।
2. प्रत्येक महिलाओं को ऊपर उठकर सामने आना होगा जिससे वह अपना अधिकार खुद माँग सके।
3. महिला सामूहिक जन आन्दोलन तथा दहेज विरोधी आन्दोलन महिला संगठन बनाकर किए जायें।
4. स्त्री स्वयं की सहायिका बने और अन्य सामाजिक गतिविधियों में भाग ले।
5. समाज में उच्च पद प्राप्त करने हेतु महिलाएं स्वयं नव जागृति आंदोलन चलाए और समाज के प्रत्येक परिवार की स्थिति को समझे।
6. महिलाओं के विकास के लिए समुचित मशीनरी विकसित की जाये।
7. महिलाओं एवं बालिकाओं के साथ होने वाला हर प्रकार का भेदभाव समाप्त किया जाये।
8. बाल वैश्यावृत्ति रोकी जाए तथा बिचौलियों को कठोर दण्ड दिया जाए जो ऐसा करने पर बालिकाओं को मजबूर कर देते हैं।
9. महिलाओं के उत्पादन स्रोतों शिक्षा, स्वास्थ्य, संपत्ति, सूचना एवं प्रौद्योगिकी में बराबरी का अधिकार दिया जाये।
10. महिलाओं की राजनीतिक निर्णय की प्रक्रिया में साझेदारी सुनिश्चित करने का हेतु उचित कदम उठाए जाये।
11. नारी स्वयं नारी का उत्थान करें जिससे महिलाओं में सामूहिक जागृति पैदा हो सके।
12. महिलाओं का स्वयं अपना चहुमुखी विकास करने के लिए आगे आना होगा। चाहे क्षेत्र शिक्षा का हो या खेल कूद, चिकित्सा का।
13. नारी की अतिवादी मानसिकता दूर करने हेतु उसे सीमित जनसंख्या, साक्षरता का महत्व आदि समझाये।
14. नारी को "सीमित परिवार सुख का आधार" तथा "दो ही बच्चे घर में अच्छे" आदि से अवगत कराएं।
15. महिलाओं में शिक्षा का स्तर सुदृढ़ कर दिया जाय ताकि वह आने वाली पीढ़ी को पढ़ा सके।

अतः स्पष्ट है कि भारतीय नारी की स्थिति सुदृढ़ होते हुए भी कमजोर है। उसका हम आर्थिक सामाजिक विकास करें तथा नारी की महत्ता को समझें उसे पर्याप्त आदर और सम्मान दें। क्योंकि नारी प्रकृति का अद्वितीय सुन्दर पुष्प है और वह पुरुष की प्रेरणा है, ऐसी चिरवन्दनीय नारी को आदर सत सत नमन। नारी के स्तर को सुधारने के लिए राष्ट्रीय महिला आयोग बहुत सी योजनायें बता रहा है, जिसमें उसे रोजगार समानता का अवसर, शिक्षा स्वास्थ्य आदि का उत्तम प्रबंध दिया किया गया है।

विधानसभा में महिलाओं के अल्प प्रतिनिधित्व के कारण

देश की विकास क्रम पर यदि गौर किया जाए तो यह स्पष्ट परिलक्षित होता है कि प्रत्येक वह क्षेत्र जो कभी केवल पुरुष वर्चस्व का क्षेत्र माना जाता था वहाँ महिलाओं ने प्रवेश कर अपने कार्यों का उत्तरदायित्वों का सफलतापूर्वक निर्वाह कर अपनी कार्यक्षमता का लोहा मनवाया है। परन्तु राजनीति के क्षेत्र में निर्णायक, सजग, कर्मठ और जागरूक महिला नेतृत्व अपवाद स्वरूप ही है। क्या कारण हैं कि ऊंचाइयों को अपने साहस से स्पर्श करने वाली, सेना तथा पुलिस प्रशासन

में रहकर अपराधियों व शत्रुओं का मुकाबला करने की चुनौती स्वीकार करने वाली तथा शिक्षा, स्वास्थ्य कला, संगीत एवं व्यवसाय में अपनी योग्यता व क्षमताओं को सिद्ध करने वाली स्त्री-शक्ति, राजनीति को अपना कार्यक्षेत्र बनाने के प्रति उदासीन है। लोकतांत्रिक संस्थाएँ स्त्रियों की कार्यकुशलता, क्षमता तथा धर्म के लाभ से क्यों वंचित है। इन प्रश्नों के उत्तर के लिए उन कारणों पर विचार करना होगा जो विधानसभा में महिलाओं के प्रतिनिधित्व की वृद्धि के कार्य की प्रमुख बाधाएँ हैं। इन कारणों को मुख्य रूप से 5 भागों में बांटा जा सकता है।

(१) **मनोवैज्ञानिक कारण** - महिलाओं में बचपन से ही असुरक्षा एवं हीन भावना का विकास किया जाता है। उनके मन मस्तिष्क में यह बात बिठा दी जाती है कि बिना पुरुष के संरक्षण की वह कोई भी कार्य करने में असमर्थ है। उम्र बढ़ने के साथ-साथ महिलाओं में हीनता की यह भावना बढ़ती जाती है। शिक्षा का अभाव तथा परिवार में भेदभाव का स्थायी लक्षण बन जाती है। इसीलिए वयस्क होने पर वे अपने भविष्य के सम्बन्ध में स्वतंत्र निर्णय नहीं ले पाती। बचपन से ही तुम्हारा कार्यक्षेत्र घर की चारदीवारी तक ही है सुनने वाली स्त्री से बड़ी होकर सक्रिय राजनीति जैसे सार्वजनिक कार्यक्षेत्र के दायित्व का निर्वहन लेने की उम्मीद कैसे जा सकती है। जन प्रतिनिधि बनने के लिए साहस नेतृत्व की क्षमता स्वतंत्र निर्णय लेने की शक्ति वक्तव्य आदि गुणों का होना आवश्यक है परन्तु स्त्रियों में उन मानसिक गुणों का विकास भली प्रकार नहीं हो पाता। अतः उनका प्रवेश प्रतिनिधियात्मक संस्थाओं में ही नहीं हो पाता।

(२) **सामाजिक कारण** - भारतीय समाज एक परम्परावादी समाज है। यहाँ महिलाओं की स्वतंत्रता व समानता के अधिकारों की बातें तो बहुत होती हैं। परन्तु अधिकांश पुरुष तथा महिलाएँ भी महिलाओं की परम्परावादी घरेलू छवि की ही अधिक प्रबल पक्षधर होते हैं। यही कारण है कि सामाजिक दृष्टि से स्त्रियों के राजनैतिक जीवन में प्रवेश को अच्छा नहीं माना जाता इसीलिए जब महिलाएँ चुनाव में खड़ी होती हैं तो उन्हें मतदाताओं का यहाँ तक की महिला मतदाताओं का भी वांछित समर्थन प्राप्त नहीं होता। लिंगभेद हमारी सामाजिक व्यवस्था का एक प्रमुख अंग है परिवार में लड़की के मध्य भेदभावपूर्ण व्यवहार किया जाता है लड़की को पराया बोझ समझ कर उनका लालन-पालन किया जाता है। उससे उसके स्वतंत्र सर्वतोमुखी विकास में बाधा पहुंचती है। पुरुष प्रधान समाज होने के कारण स्त्रियों सर्वतोमुखी विकास में बाधा पहुंचाती है पुरुष प्रधान समाज होने के कारण स्त्रियों अपने निर्णय स्वतंत्र रूप से नहीं ले पाती। यही कारण है कि राजनीति में महिलाओं का प्रवेश संयोगवश ही हुआ है कभी अपने नेता पति की मृत्यु के पश्चात या फिर किसी किसी विशेष वर्ग या समुदाय की प्रतिनिधि होने के कारण यह निर्णय भी महिलाओं का अपना नहीं होता इसीलिए विधानसभाओं में पहुंचकर भी कर भी अपना स्वतंत्र व्यक्तित्व नहीं बना पातीं।

(३) **आर्थिक कारण** - महिलाओं में आर्थिक निर्भरता का अभाव रहता है। वे अपनी आवश्यकताओं की पूर्ति के लिए अपने परिवार के पुरुषों पर निर्भर रहती हैं। यहाँ तक कि जो महिलाएँ कामकाजी हैं वे भी अपने आय को व्यय करने में स्वतंत्र नहीं होतीं कुछ समय पहले तक के उत्तराधिकार से भी महिलाओं को वंचित रखा गया था। आज निर्वाचन में भाग लेने एक व्यय साध्य कार्य है। विपुल धन राशि व्यय किये बिना चुनाव में विजयश्री प्राप्त करना लगभग असंभव है। सामान्य तौर पर विधायकों को चुनाव में जीतने के लिए ३ प्रकार के व्यय करने पड़ते हैं। (१) एक उम्मीदवार द्वारा स्वयं व्यय किया गया धन (२) समर्थकों द्वारा व्यय किया गया धन (३) उनके राजनैतिक दल द्वारा व्यय किया गया धन। महिलाएँ तीनों ही प्रकार के धन जुटाने में असमर्थ रहती हैं। स्वयं आर्थिक रूप से स्वावलंबी नहीं होने के कारण वे अपना स्वयं का व्यय करने के लिए धन प्राप्त करने हेतु परिवार पर आश्रित होती हैं महिलाओं का सार्वजनिक जीवन अधिक व्यापक नहीं होने से उनके समर्थकों की संख्या भी कम होती है। साथ ही जो समर्थक होते हैं दी हैं। उन्हें महिला

उम्मीदवारों की जीत का विश्वास नहीं होता। अतः वे धन खर्च करने में हिचकतीं हैं। राजनीतिक दलों में भी महिलाओं को निर्वाचन हेतु पर्याप्त धन नहीं देने आदि इन सभी कारणों से उनके निर्वाचन में विजयी होना कठिन हो जाता है। यही कारण है कि मध्यप्रदेश की विधानसभा में अधिकांश महिला विधायक या तो राजवंश से सम्बंधित हैं या फिर उच्च धनाढ्य परिवारों से आम स्त्रियों को विधानसभा में प्रवेश अपवाद स्वरूप ही है।

(४) राजनीतिक कारण - वर्तमान स्त्री प्रतिनिध्यात्मक प्रजातंत्र में राजनैतिक दल निर्वाचन व्यवस्था की रीढ़ है। राजनैतिक दलों के समर्थन के अभाव में किसी भी प्रत्याशी का निर्वाचन में विजयी होना अत्यंत कठिन होता है। महिला उम्मीदवार भी उनका अपवाद नहीं हैं। प्रायः यह देखने में आता है कि राजनैतिक दल महिलाओं का अपना उम्मीदवार नहीं बनाते। प्रत्येक राजनैतिक दल के शीर्ष पदों पर प्रायः पुरुष विराजमान हैं, वे महिलाओं की सक्रिय राजनीति में सफलता को शंका की दृष्टि से देखते हैं। अतः वे महिलाओं को टिकट नहीं देते।

राजनैतिक दलों में महिलाओं को अपना उम्मीदवार बनाने की प्रवृत्ति कम है। भारतीय राष्ट्रीय कांग्रेस, जनसंघ, भारतीय जनता पार्टी जैसे बड़ी पार्टियों भी उम्मीदवार बनाती है। यही कारण है कि निर्दलीय महिला प्रत्याशियों की संख्या निरंतर बढ़ती जा रही है परन्तु दल के समर्थन के अभाव में ये निर्दलीय महिला प्रत्याशी चुनाव में विजय प्राप्त करने में असमर्थ रहती है। राजनैतिक दलों में महिला सदस्यों की संख्या बहुत कम है। कुछ राजनैतिक दलों को छोड़कर अधिकांश राजनैतिक दलों की संगठित महिला शाखाये भी नहीं हैं। जिन दलों में महिला शाखाये हैं वे अच्छी तरह तथा उनका नेतृत्व भी प्रभावशाली नहीं है। राजनीति में निरन्तर बढ़ती जा रही हिंसा अपराधीकरण, चरित्र, हनन, वंशवाद, भ्रष्टाचार आदि के कारण भी आम शिक्षित तथा संभ्रान्त परिवारों की महिलाएं सक्रिय राजनीति को अपना कार्यक्षेत्र बनाने में संकोच करती है।

(५) शिक्षण कारण - शिक्षा का सीधा सम्बन्ध जागरूकता से होता है। शिक्षा मनुष्य के अंदर स्वतंत्र निर्णय लेने का भाव तथा अपने अधिकारों के प्रति सजगता का की भावना का विकास करती है। मध्य प्रदेश में महिलाओं की शैक्षणिक स्थिति बहुत दयनीय है। प्रदेश की लगभग ७९ प्रतिशत महिलाये निरीक्षर हैं। उन्हें संविधान द्वारा प्रदत्त अपने अधिकारों का कोई ज्ञान नहीं है। उनका यह अज्ञान उन्हें पराधीन और आश्रित बनाता है। अपने ऊपर होने वाले अत्याचारों का शोषण व उत्पीड़न को वह अपनी नियति समझती है तथा उसके खिलाफ बनाये गये कानूनों तथा वैधानिक प्रावधानों से वह बेखबर रहती है। अपने अधिकारों से बेखबर तथा अज्ञान के अंधेरे में बैठे स्त्री से विधानसभा का प्रतिनिधित्व प्राप्त करने की आशा कैसे की जा सकती है इसकी और स्त्रियों जो शिक्षित है कामकाजी होने के कारण आर्थिक दृष्टि से स्वावलंबी भी हैं वे राजनीति से दूषित मानते हुए उसे त्याज्य समझती हैं। हिंसा, भ्रष्टाचार, अपराधीकरण और छन छद्म के दल दल में आकंठ डूबी राजनीति को वे अपना कार्यक्षेत्र नहीं बनना चाहतीं।

इस प्रकार इस सभी कारणों ने विधानसभा में महिलाओं के प्रतिनिधित्व का मार्ग अवरुद्ध कर रखा है तथा जनसंख्या की दृष्टि से अल्प संख्यक न होते हुए भी राजनीति में महिलाओं की स्थिति अल्पसंख्यकों के समान हो गई है।

ભારતીય નારી

પ્રા.ડૉ. કીર્તિદા બંસીલાલ વ્યાસ

સંસ્કૃત વિભાગ

શેઠ એસ.વી.આર્ટસ&કોમર્સ કોલેજ

માંડવી-કરછ

વૈદિક યુગ થી આધુનિક પરિપ્રેક્ષ્ય માં ભારતીય સમાજમાં સ્ત્રીને વૈદિક કાળ થી જોઈએ તો દેવી,શક્તિ નારાયણી તરીકે બિરદાવી છે.વૈદિક પરંપરામાં સ્ત્રીનું સ્થાન ઉંચું જોવા મળે જેમકે વિદુષી ગાર્ગી,મૈત્રેયી વગેરે. બૃહદારણ્યક ઉપનિષદમાં મૈત્રેયી યાજ્ઞવલ્ક્યજી સાથે આત્માના ગહનતમપ્રશ્નો અંગે ચર્ચા કરતી જોવા મળે છે.મનુસ્મૃતિમાં કહ્યું છે.યત્ર નાર્યસ્તુપૂજ્યન્તે રમન્તે તત્ર દેવતા ' જ્યાં નારી પૂજાય છે ત્યાં દેવતા ઓ વિહાર કરેછે શંકરાચાર્ય અને મંડનમિશ્રના વાદ વિવાદમાં મંડનમિશ્રના પત્ની ભારતી એ ન્યાય તોળવા નું કાર્ય કરેલું અરે ભગવાન શિવ પણ શક્તિ વગર તો અધૂરા જ ગણાય આ

પણાં હૃદયમનમાં અર્ધનારી નટેશ્વરની ભાવના એટલેજ અંકિત થેયલી છે અને એટલેજ નારી ની પ્રતિભાને શક્તિ,માતૃક્ષમા,દયા,શાન્તિ વગેરે અને ક રૂપે વણેવી છે યા દેવી સર્વ ભુતેષુ શક્તિ રુપેનાસંસ્થિતા| નમસ્તસ્યૈનમસ્તસ્યૈનમસ્તસ્યૈનમો નમઃ||

સ્ત્રી ન હોય તેવા સમાજની તમે કલ્પાના કરી શકો ખરા? છતાં પણ સ્ત્રી માટેજ મનુસ્મૃતિમાં એમ કહ્યું છે ન સ્વાતન્ત્ર્યમર્હસિ| તુલસીદાસજીએ સ્ત્રીઓના સ્વભાવનાં દોષ દર્શાવતાં જણાવ્યું છે કે, નારિ સુભાઠ સત્ય સબ કહર્હી | અવગુન આઠ સદા ઊર રહર્હી| સાહસ અનૃત ચપલતા માયા| ભય અભિવેક અસોચ અદ્યા||

તેમજ મનુસ્મૃતિમાં કહ્યું છે કે:

બાલયા વા યુવત્યા વા વૃદ્ધયા વાપિ યોષિતા |

નસ્વાતન્ત્રયેના કર્તવ્યાં કિગિવત કાર્ય ગૃહેચ્ચેપિ||

બાલ્યે પિતૃર્વશે તિષ્ઠેત પાણિગ્રાહસ્ય ચોવને|

પુત્રાણાં ભર્તરિ પ્રેતે ન ભજેત સ્ત્રી સ્વતન્ત્રતામ||

(મનુ ૫-૧૪૭.૧૪૮)

બાલિકા,યુવતી વા વૃદ્ધા સ્ત્રી કો ભી (સ્વતન્ત્રતાસે)

कोई कार्य स्वतन्त्र होकर नहीं करना चाहिये।

बाल्यावस्तथा मे स्त्री पिता के वशमें योवनावस्थामे पति के आधीन ओर पतिके बाद पुत्रो के अधिङ्गन रहे, किंतु स्वतन्त्र कभी न रहे।

स्त्रीने स्वतंत्रता करतांय आपणे प्राचीन युगथीज जोधयेतो प्राचीनतम नारीओ शिक्षाग्रहण करती हती आजे पण अभ्यासमां भूष आगण वधती थछे जयां जे समाजनामां स्त्री ने पूरती तडमणे छे त्यां तो ते पोता ना शक्यतम प्रयासथी विकास साधी ने पुरुषप्रधान समाजमां सिद्धिओनां दारे सङ्गता पूर्वकपगरव मांडी रहीछे. श्रीमति छन्दिरागांधी तेमज प्रतिभा पाटील जेवी स्त्रीओये आगवुं उदाहरण पूरु पाऽयु छे.भारतीय साहित्य अनुशीलनसे यह पता लगता है कि प्रायः राजकुल की स्त्रियाँ ज्ञान-विज्ञान ओर ललित कलामे प्रवीण होने के साथ ही राजनीति ओर युद्ध कला की शिक्षा & पाती थी कालिदास के शब्दों मे नारी गृहिणी होने के साथ पति की सचिवा भी थी यह साचिव्य कर्म तभी हि सकता है अब उसे पातिव्रतको अक्षुण्ण रखकर ही अन्य विषयो मे याथा साध्यपतिकी सहायता करति थी उसमे पति बढकर अपनी शक्ति दिखाने की स्पर्धा नहि थी उसका सम्पूर्ण ज्ञान पति के कार्यो मे सहयोग देने के लिये ही था |इस प्रकारजिस राजा का शासन बहुत उत्तम ओर न्यायनुकूल होता था,उसकीउस शासन-व्यवस्थामे राज महिषी का भी सुन्दर परामर्श काम करताथा कितनी हि स्त्रियाँ अपने सहयोगसे पति की अयोग्यता भी दुर करके योग्य शासक बनाती थी |रानी चुडाला का जीवन इसके लिए आदर्श है| भारतीय नारी को देवादाना ओ से यह प्रेरणा प्रापृ होती थी देवी दुर्गा तथा इन्द्र, वरुण आदिकी पत्नियो मे नारीजनो चित गुणो के साथ-साथ युद्धओर शासन की भी पूर्ण क्षमाता भारतीयस्त्रियो को वैसी बनाने के लिये प्रोत्साहन देती रही है | महारानी कैकेयीने महाराज दशरथ के साथ युद्धमे जाकर जिस साहस ओर धैर्य का परिचय दिया , उससे केवल राजा को विजय ही नहीं मिली समस्त नारी जाति का भी गौरव बढ गया कहते है महाभारत युद्धमे जो राजा मारे गये थे उनमे से जिन-जिनके कोइ पुत्र नही था उसके राज्य उनकी पुत्रिया को दी ये जार्य-एसा आदेश भीष्मपितामहने धर्मराज-युधिष्ठिर को दिया था| नवी शताब्दी मे उत्कल के राज ललिताभरण देव का देहान्त होने पर उनकी महारानीत्रिभवन देवीने राज्य का भार संभाल ओर बडी योग्यता के साथ उसका निर्वाह किया| चन्द्रगुप्त प्रथम अपनी लिच्छिवि वंशीया महारानी कुमार्देवी के साथ ही राज्य का शासन करते थे उनके सिक्के पर दोनोंके नाम भी पाये जाते हैकोशाम्बीके राजा उदयन जब बन्दी बना लिये गये थे, उस समय उनकी माताने ही राज्य का पालन किया था|'मसग' के नरेश जब समर-भूमि मे मारे गये उस समय उनकी रानिनेसेना का संचालन करके युद्धमे आक्रमण कारी सिकन्दर का सामना किया था | इस्वी सनसे दो-सो वर्ष पूर्व दक्षिण के शातवाहन साम्राज्यकी रानी नयनिका ने अपने बालिक राजाकुमार के वयस्क होने तक स्वयं ही राज्य की देखभाल ओर शासन किया| चोथी शताब्दी मे विधवा रानी प्रभावती गुपुने भी दश वर्षो तक अपने राज्य की रक्षा की थी| उस समय राजाकुमार अभी बालिका नही हुए थे| कश्मीर की रानी सुगन्धा ओर दिदाने भी वैधव्य-दशा मे वर्षोतक अपने देशका शासन किया था| सन ११९३ ६० मे जब पृथ्वीराज के साथ समरसिंह युद्ध मे मारे गये उस समय

कर्मदेवीने मेवाड का शासनसूत्र अपने हाथमे लिया ओर कुतुबुदिन के आक्रमण करनेपर बडी योग्यतासे सैन्य संचलान करते हुए उसका सामना किया था। गुजरात के सुलतान बहादुर शाहा जब चित्तौड पर आक्रमण किया, उस समय राणा सोगा के मारे जानेपर उनकी प्रथम विधवा रानी कर्णवती ने घमासान युध्द किया था । राणा सोगाकी दितिय पती जवाहरबाई ने भी दुर्ग की रक्षा करते हुए विरगति प्राप्य की मराठो के इतिहास से सिद्ध होता है कि कोल्हापुर की रानी ताराबाइ इछलकनजी की अनुबाई. इन्दोर की अहल्याबाआई तथा झाँसी की विख्यात वीराडुना रानी लक्ष्मीबाआई ने बडी कुशलता, नीति ओर बहादुरी के साथ राज्य शासन ओर युध्द भी किया था ताराबाईने फूट नीतिझ ओरंगजेब को पीछे खदेडा था। अनुबाई ने अनेकबार शत्रुओके दाँत खटटे किये ओरलक्ष्मीबाई ने तो संहार कारिणी दुर्गा की र्भाति शत्रुसेना का संहार किया था। उसने फिरंगिडयो के छक्के छुडा दिये थे दक्षिण भारत मे अनेकी एसे शिलालेख मिले है जिसेजात होता है की नारीर्या शासन कार्यमें क्रियात्मक भाग लेती थी सातवी शताब्दी के मध्यभाग में चालुक्य वंश के राजा आदित्य की महिषी विजय मदारिका बम्बई के दक्षिण में राज्य करती थीं उनका एक घोषणापत्र भी प्राप्य हुआ है ७८६ ई में राष्ट्र फूटो के राजा ध्रुवकी रानीशील महादेवी ने राज्य सिंहासन पर आरूठ होने के बाद एक भूमि खण्ड पुरस्कार रूपमेअर्पण किया था। १०४३ ई.में चालुक्य राजा सोमेश्वर की महारानी मीलादेवी 'वनवासी' प्रान्त पर राज्य करती थी। सोमेश्वर की दूसरी रानी केटलादेवी पोनवट्टकेअग्रहार की शासिका थी जयसिंह तृतीयकी बडी बहिन अक्दादेवी १०२२ ई.में किसुकद जिलेपर राज्य करती थी। १०७५ ई में विजयादित्य की बहिन कुंकुमदेवी कर्नाटक के धारवाड जिलेके अधिकांश भाग पर शासन करती थी। विक्रमादित्य षष्ठ की प्रधान महारानी लक्ष्मीदेवी के हाथमे 18 कर्मोय दातव्य संस्थाओं का शासंभार था। १३वीं सदी में प्रसिद यात्री मार्कोलो ने गुदूर जिले पर एक रानी को राज्य करते देखा था।

ऋग्वेद में नारी के गृह सास ससुर,पति ननद और देवरकी'सम्प्राप्ती' होने का आशीर्वाद दिया गया है । यह साम्राज्य प्रेम और सदव्यवहार के लिए है (२). भारतवर्ष में तो नारी की रण रहिणी मुण्ड मालिनी कराली काली के रूपमे और सिंहवाहिनी महिष मर्दिनी दुर्गा के रूप में पूजा की है परन्तु वहां भी वह माँ है। स्नेहमची माता, प्रेममयीपत्नी यदि विराडगना बनकर रण सज्जा सुसज्जित होकर मैदान में आवेगी तो वः आततायियो के हाथ से अपनी तथा अपने पति-पुत्र की रक्षा करके समाज और देशका अपरिमित मङ्गल एवं मुख उज्ज्वल करेगी (३)

भारतीय नारी वैदिक समय थी मांडीने आधुनिक युगसुधी नुविहंगाव्लोकन करीये तो नारीये भले आकाश सुधी नी हरण इण भरी होय अनेकानेक सिद्धियो प्राप्त करी होय परंतु समाजना भूरे भूरे डोकियुं करता जशाशे के वास्तविक्ता थोडी जुटी भरी. वडाप्रधानपद के राष्ट्रपति नुं पड शोभवती नारी छे तो बीजुबाजु हजुपण केटलांक भूरे नारी 'अबला' तरीके जोवा भणे. निःसहाय के निराधार स्त्री ओ माटे अटलेज आजे नारी विकास केन्द्र जेवी संस्थाओ आजे पण अस्तित्वमां छे. आजे जुदांजुदां क्षेत्रमां हरण इण भरनारी स्त्रीये समाजमां केट- केटलो संघर्ष अनुभव्य छे ते तो विचारवु अने बिरदाववुं रहयुं.बाणपण थी मांडी ने आजे स्त्रीये संघर्ष नो सामनो करवो पडे छे अरे केटलांय

કિસ્સામાં આપણે જોઈએ છે કે સમાજ પુત્રીસંતાન ઇચ્છુક નથી અને અને કારણે ભૂણહત્યા ના બનાવોથી આજે આપણે સમાજ માં દરેક તબક્કે વિચારી શકી એ કે ખરેખર સમાજ માં સ્ત્રીઓનું સ્થાનક્યાં? ભૂતકાળ માં દીકરીને દૂધપીતી કરવામાં આવતી હતી અને વૈજ્ઞાનિક સાધનો નાવ્યાપ દ્વારા આજે દીકરીને દૂધપીતી ને બદલે જન્મતા પહેલાં સ્વધામ પહોચાડાય છે કારણ માત્ર એટલુંજ કે તેનો જન્મ પુત્રી તરીકે નો હતો.ભલે એને કાયદાકીય બિલકુલ સંમતિ નથી પરંતુ સમાજમાં સ્ત્રી પુરુષ ના વાર્ષિક દર દ્વારાવિહંગાવલોકન થઈ શકે તો માતા સ્ત્રી પણ ક્યારેક પુત્રી જન્મ ઇચ્છતી નહિ હોય? શું તેને પણ અત્યાચારનો સામનો કરવો પડ્યો હશે? સરકાર દ્વારા કન્યા કેળવણી મફત પૂરી પડાતી હોવા છતાં પણ આજે લાભ લેનાર સ્ત્રી કન્યા ઓની સંખ્યાવધતીનથી. કેટલાક સમાજમાં સ્ત્રીઓખુબજ શિક્ષણ લે છે તો બીજાબાજુ ક્યાંક સ્ત્રીઓને વધુ અભ્યાસ માટેની મંજૂરી પરિવાર તરફથી ય હોતી નથી! ક્યારેક હક્ક અધિકાર માટેય ઝઝૂમવું પડે છે.એકતરફ ઘર પરિવાર-બાળક-પતિ-વગેરે માં તે એવી તો ગૂંથાઈ જાય છે કે તેનુંઅસ્તિત્વપણ ભૂલી જાયછે તો પોતાનીકારકિર્દિ ના વિકાસ ની વાત તો ક્યાં થી હોય ? આજે લોકસભા હોય કે વિધાનસભા સ્ત્રીઓની જૂજ સંખ્યા જોવા મળે. સમાજ માં આજે પણ ભલે આપણે વિકાસતરફ પ્રયાણ કરતાંહોઈએ તોપણ, સમાજ માં સ્ત્રીઓ પ્રત્યે ની પરિસ્થિતિમાં નોંધપાત્ર સુધારો જોવા મળેછે ખરો? સ્ત્રી ઓપ્રત્યે અનેકાનેક અત્યાચારો વિશે આપણનેરોજબરોજ છાપા/દૈનિકપત્રો માં જોવા મળે છે કાયદાકીય રીતે સ્ત્રી માટે અનેક અધિકારો હોવા છતાં પણ શું આજે સમાજ માં નોંધ પાત્ર સુધારો છે ખરો? દહેજ પ્રથા ક્યાંય વિસરાઈ ગઈ હોવા છતાં હજુ પણ તેવા જુદાં જુદાંનામોથી આજે પણ રીત રિવાજ,પરંપરા માથી સમાજ મુક્ત છે ખરો? પુત્રી ના જન્મ, અભ્યાસ,શિક્ષણ લગ્ન અને અનેકાનેક પ્રશ્નોમાં સ્ત્રીને સમાનતા,સ્વતંત્રતા મળે છે ખરી?-અને તે પણ સમાજ માં કેટલા પ્રમાણમાં એ પણ એક પ્રશ્ન છે.

આધુનિક પરિપ્રેક્ષ્ય માં જોઈએ તો અવકાશ ક્ષેત્ર તો અવકાશ ક્ષેત્રે હરણફાળ ભરનાર સુનિતા વિલિયમ્સ હોય કે પછી સ્પર્ધાત્મક યુગ માં પોતાનું આગવું અનોખું સ્થાન પ્રાપ્ત કરનાર પોતાની ઓળખ ઉભી કરનારસ્ત્રી ની સિદ્ધિ ઓને આપણે બિરદાવી એ છીએ પરંતુ સમાજના અન્ય ખૂણે એવી કેટલીય નિઃસહાય સ્ત્રીઓ હજુ આપણેને જોવા મળશે કે જેને કાયદાની તો શું પોતાના હક્ક અંગે ની માહિતી પણ નહી હોય. જ્યારે પણ હું સ્ત્રી ઓને નિરાધાર કે નિઃસહાય અવસ્થારૂપે અત્યાચાર ને સહન કરતી વાર્તાઓમાં કે વાસ્તવિકસ્વરૂપે(યા(સિરિયલો માં)જોઉં છું ત્યારે ખરેખર દુઃખ તો થાય છે કે હવે સ્ત્રી એ સમાજને પોતાની આવડતનો અસ્તિત્વનો અહેસાસ આપવો જ રહ્યો એ પોતાની કળા,કારીગરી,કારકિર્દિ વગેરે દ્વારા સ્ત્રી દ્વારા સમાજને ભારરૂપ નથી પરંતુ સ્ત્રીના આગવા અસ્તિત્વ નો સમાજ ને અહેસાસ આપવોજ રહ્યો.. અને સાચા અર્થ માં નારાયણી બનવું જરહયું!

जगत के अन्योन्य क्षेत्रोंमें जो नारी का रुत्थान संकुचित या सीमिता दीख पडता है उसका कारण यही है कि नारी बहुक्षेत्राव्यापी कुशल पुरुष का उत्पादन ओर निर्माण करने के लिये अपने एक विशिष्ट क्षेत्रमें रहकर सारे जगत की सेवा करती है | (४)

એટલે જ કહેવાય છે કે જે કર ઝુલાવે પારણુ તે જગત પર શાસન કરે; અને એ સ્ત્રી ની વિશિષ્ટતા, સહનશીલતા ત્યાગ ભાવના, કર્તવ્ય પરાયણતા ને સાચા અર્થમાં મૂલવવી રહી...

આજે હવે નારી એ અબળા શબ્દને નેજાકારો આપીનેસાચા અર્થમાં પોતાના અથાગ પ્રયત્નોથી સમાજ માં પૂરવાર કરી ને સક્ષમતા કેળવવી પડશે એટલું જ નહિ સાચા અર્થમાં શક્તિ બનવું જરૂરહયુ.

સંદર્ભનોંધ

(૧)નારી ધર્મ

નયદયાલ ગોશ્વન્દકા

મુદ્રક :- ગીતા પ્રેસ શોરખપૂર્ (પૃ. સ૩ સ્કરણા)

(page 1,2)

(૨)નારી શિક્ષા

હનુમાન પ્રસાદ પોદદાર

૨૦૪૪ ૩૮ મું સંસ્કરણ

ગીતા પ્રેસ શોરખપૂર્ p 109to112

(૩)વહી પૃ.૧૭.

(૪)વહી પૃ.૧૩.

❖C.B Patel Arts Nadiad ખાતે 14th&15thNovember સેમિનાર માંપ્રસ્તુત શોધપત્ર.

[C B પટેલ આર્ટસ કોલેજ નડિયાદ પ્રસ્તુત શોધપત્ર]

A Study on Recent Trends in Mobile Banking in India and its Impact on Digital Banking

Vinod K. Parghi* and Dr. Dineshkumar R. Chavda¹

*Research Scholar and ¹Research Guide & Assistant Professor

Department of Commerce and Management

Bhakta Kavi Narsinh Mehta University, Junagadh

parghivinod5@gmail.com, dineshchavda07@gmail.com

Abstract

Mobile banking is the need of the hour since it offers new services to potential clients in emerging regions while also providing alternative services to existing bank customers. Mobile banking is a fast-growing optional channel for delivering financial services. Two instances include a text message from a bank telling customers that their ATMs or mobile apps would be inaccessible for some time due to system maintenance, and a confirmation text from the bank verifying a transfer made by the client via the mobile app. The majority of banks have their mobile software, referred to as an app. By downloading that app, we may have access to all of our financial information on our phones by just pressing a button. Furthermore, mobile banking saves time and provides clients with a variety of enticing incentives. India is ranked second in the world's telecom sector, with a bright future for expanding financial services via mobile. However, there is still a sector of India that does not have access to mobile services. The aims of this study are awareness about mobile banking, showing the growth of mobile banking transactions and users, and its impact on the banking industry in India with the using mobile banking, and giving some future recommendations and solutions while using this service.

Keywords: Mobile Banking, Wallet, Payment, Funds Transfer, Digital Banking

Introduction

One of India's most significant financial institutions is banking. With the advent of technological banking, India's introduction of digital banking is keeping up with the times. Mobile banking is one of the most essential new tools for banks, and it is one of the accessible services. Making mobile banking transactions is all that mobile banking entails. It's a byproduct of Green Banking. Mobile banking, on its own, assists clients in the ease of different banking activities, saving time and money. The mobile banking application allows for simple money transfers across bank accounts.

The banking business has steadily changed to a more technologically advanced, secure, and sophisticated manner of the transaction during the last decade, thanks to the growing usage of the internet. Banking transactions have grown so simple that they may now be completed at the touch of

a button. Mobile banking is the need of the hour since it offers new services to potential clients in emerging regions while also providing alternative services to existing bank customers. Mobile banking is a fast-growing optional channel for delivering financial services. India is ranked second in the world's telecom sector, with a bright future for expanding financial services via mobile. Users may transfer cash between accounts, pay utility bills, check account balances, and more using mobile banking without paying any additional costs. With the introduction of cellular mobile applications, mobile banking has become more convenient. Customers may now check their accounts, read their bank statements, transfer funds, and even purchase prepaid services online.

History of Mobile Banking

Mobile banking used to be done largely by text or SMS until the advent and activation of mobile web services in 1999; it was known as SMS banking. Using the mobile web via WAP technology, European banks were on the cutting edge of mobile banking service offerings. Before 2010, the most popular mobile banking products were SMS banking and mobile web. Mobile banking applications began to evolve as smartphones with iOS or Android operating systems became more common. Customers were able to download banking apps with more sophisticated functionality and greater transactional capabilities to their cellphones.

To present, many financial institutions employ SMS and mobile applications to keep their customers up to date on account activity, send out notifications about suspected fraud, and/or update and maintain service provision. A text message from a bank informing consumers that their ATMs or applications would be unavailable for a period owing to system maintenance, or a confirmation text from the bank confirming a transfer made by the client via the mobile app, are two examples. At the present total number of Mobile, Banking Providers is 566 in India.

Objectives of the study

- To find out more about the awareness of mobile banking transactions
- To find out the recent trends in mobile banking
- To know the impact on the banking industry of using mobile banking
- To know the current issues facing banks and other financial institutions

Research methodology

This study is based on secondary data method, researchers collect data from various online official websites, news articles, newspapers, reserve bank of India official website and research data, digital India, research reports on mobile banking transactions, various banks official websites, research papers, and thesis.

Table no. 1: Mobile Banking Transactions (Volume in Million)

Sr. No.	Months	Mobile Banking Transactions (Volume)	Mobile App based (Volume)	
			Inter-bank	Intra-bank
1.	Sep-20	2091.908	1901.13	190.778
2.	Oct-20	2271.354	2061.038	210.316
3.	Nov-20	2419.824	2200.626	219.198
4.	Dec-20	2519.949	2301.645	218.303
5.	Jan-21	2594.949	2337.162	257.161
6.	Feb-21	2427.45	2192.869	234.581
7.	Mar-21	3297.149	2811.86	485.288
8.	Apr-21	3249.477	2993.078	256.399
9.	May-21	2973.431	2720.539	252.893
10.	Jun-21	3212.711	2929.753	282.958
11.	Jul-21	3745.894	3432.473	313.421
12.	Aug-21	3903.052	3578.62	324.431
Total		34707.15	31460.79	3245.727

(Source: www.ceicdata.com)

Above table no. 1 shows mobile banking transactions in India. During the periods of covid-19 transactions have increased with the highest volume. September 2020 that 2091.908 million transactions with mobile banking and those transactions are increased in August 2021 is 3903.052 million. Total mobile banking transactions in the financial year 2020-21 is 34707.15 million. The mobile-based transaction with inter-bank and intra-bank total volume is 31460.79 and 3245.727 million. So above data is showing day to day transactions with mobile banking are increased.

Table no. 2: Total Mobile Banking Transactions (Volume in Lakh, Value in Crore)

Sr. No.	Months	Volume (Actual)	Value (In Rs'000)
1.	Sep-20	20,919	7,04,109
2.	Oct-20	22,714	7,92,446
3.	Nov-20	24,198	8,20,024
4.	Dec-20	25,199	8,99,401
5.	Jan-21	25,943	10,20,333
6.	Feb-21	24,274	9,31,529
7.	Mar-21	32,971	12,46,220
8.	Apr-21	32,495	10,06,256
9.	May-21	29,734	8,98,224
10.	Jun-21	32,127	10,33,735
11.	Jul-21	37,459	11,49,340
12.	Aug-21	39,031	11,36,546
Total		3,47,064	1,16,38,163

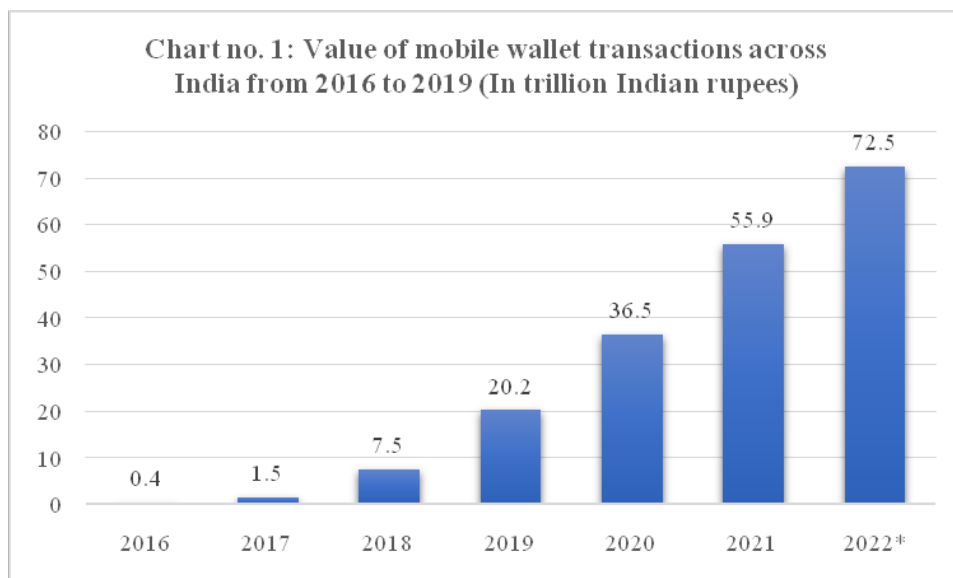
(Source: www.rbi.org.in)

Above table no. 2 shows the total mobile banking transactions in India according to the Reserve Bank of India. The financial year 2020-21 is a time of coronavirus and people are using digital services

provided by financial institutions and banking by transactions and payment of money. The financial year 2020-21 total transactions of mobile banking are 3,47,064 in actual and 1,16,38,163 in lakhs.

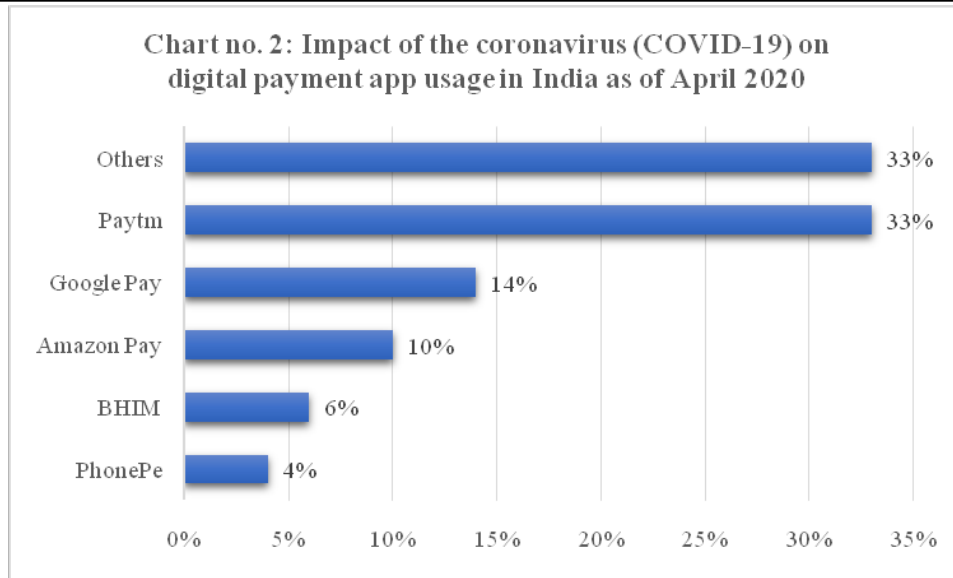
Mobile Wallet

A mobile wallet is a way to carry cash in digital format. You can link your credit card or debit card information on a mobile device to a mobile wallet application or you can transfer money online to a mobile wallet. Instead of using your physical plastic card to make purchases, you can pay with your smartphone, tablet, or smartwatch. An individual's account is required to be linked to the digital wallet to load money in it. Most banks have their e-wallets and some private companies. e.g., Paytm, Freecharge, Mobikwik, Oxigen, mRuppee, Airtel Money, Jio Money, SBI Buddy, Itz Cash, Citrus Pay, Vodafone M-Pesa, Axis Bank Lime, ICICI Pockets, SpeedPay, etc.

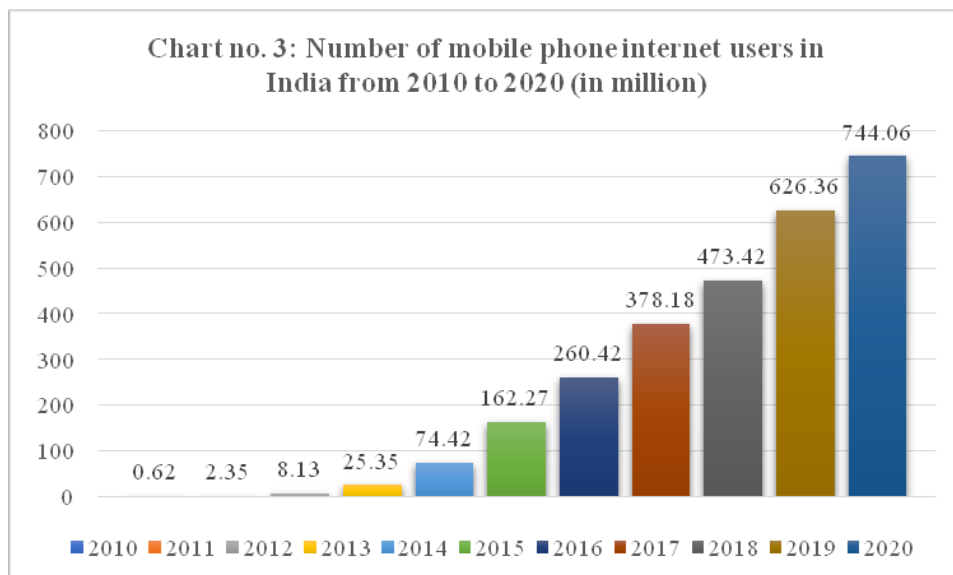
(Source: www.statista.com)

Above chart no. 1 is showing the value of mobile wallet transactions across India from 2016 to 2019 in trillion Indian rupees. Chart trends are increased with using mobile wallet transactions. In the year 2016 transactions are 0.4 trillion rupees and with the increase in the year of 2021-22 are 72.5 trillion rupees. That charts are showing mobile wallets transactions are increased.

(Source: www.statista.com)

Above chart no. 2 shows the impact of the coronavirus on digital payment app usage in India as of April 2020. The chart shows that Paytm is most used in the year of covid-19 as 33% more users are joined. Was Google pay second most using applications were transaction and payment of money is the year of covid-19. Amazon pay is the third application is 10% used for payment of money and using shopping. BHIM is a digital app that is 6% used across India were transactions and payment of money. And the lowest using 4% is PhonePe. That chart is showed others between Paytm mobile wallets and mobile transactions are most of using across India.

(Source: www.statista.com)

Above chart no. 3 shows some mobile phone internet users in India from 2010 to 2020 in million. The year 2010 to 2020 is the year of the digital era. Mobile internet is increased where internet and mobile phone charge and price is lowest in India. Chart trends are increasing in the 10 years. In the highest number of users are 744.06 million years of 2020. India also has the highest number of internet users in the world.

Mobile Banking Services

The volume and value of mobile banking services climbed by 92 percent and 13 percent, respectively, according to the Reserve Bank of India's (RBI) annual report for 2017-18. The number of registered consumers had risen by 54percent to 251 million at the end of March 2018, up from 163 million at the end of March 2017.

Access to Account Information: The basic role of mobile banking is to access banking information. It's also beneficial for budgeting. Customers may access transaction history, account e-statements, loan statements, credit card statements, and e-passbooks using this service.

Regular Transactions: The capacity to move money from one account to another and make online payments are the most fundamental features of mobile banking. Customers may send cash to anybody by adding them as beneficiaries using UPI (Unified Payments Interface), which covers, among other things, Bank to Bank transfers, self-transfers, rent, and other bill payments, and NEFT/IMPS/RTGS payments.

Investment Purpose: Opening fixed deposit/recurring deposits, mutual fund investments, and portfolio management services, among other things.

Other Services: Account summary, bill payments, cash transfer, and investment are some of the other services that a customer may demand efficient banking operations. Other services, such as remedies for grievances, may be offered as well. Mobile banking can also be used to resolve banking issues or queries. Among the services accessible are ATM locators, branch locators, complaint/tracking apps, ordering new checkbooks, and canceling/stopping an issued cheque.

COVID-19 Crisis: Implications for Payment Systems

The COVID-19 pandemic has led to a diminution in digital transactions in India. In corroboration, the growth of currency with the public in India accelerated from 11.2 percent on February 28 to 14.5 percent as of March 31, to 21.3 percent as of June 19, 2020 (12.8 percent a year ago). At the same time, the cumulative value of digital transactions during January-May 2020 declined by 25.5 percent (y-o-y) as compared with strong growth of 20.6 percent a year ago. Of this, digital retail transaction value growth contracted by 10.6 percent as compared with an increase of 31.3 percent last year. However, both these indicators recovered in May 2020. In digital payments, the retail RTGS volume, which had registered healthy growth (y-o-y) since July 2019 due to waiving of RTGS charges by the Reserve Bank, declined in March (-12.3 percent), April (-52.5 percent), and May (-27.5 percent). While they regained traction in May, transactions through Immediate Payment Service (IMPS) had started declining in February 2020 and the drop became sharper in April 2020. Unified Payments Interface (UPI) transaction volume declined by 5.9 percent in March 2020 and

further by 19.8 percent in April 2020 to slightly less than one billion transactions. However, it recovered as the lockdown was gradually lifted and logged a record 1.34 billion transactions in June 2020. The ratio of RuPay card transactions at e-commerce portals to point-of-sale jumped to 237 percent in April 2020 from 76.8 percent in February 2020, reflecting the effect of social distancing. Apart from low demand during the lockdown, the suspension of operations by leading users of digital payments such as e-commerce and BigTechs could have contributed to a decline in small value digital payments.

Issues and Challenges in Mobile Banking

The quick innovation improvement in Mobile innovation like 2G, 3G, and 4G has become significant difficulties for banks. It is apparent that the bank that began Mobile Banking as SMS banking, then, at that point, took on an application-based model for conventional versatile handsets, the assessment of Smart telephones, portable working framework, and Mobile Apps represented the banks to embrace the current innovation.

The majority of consumers use ATMs and internet banking services. The majority of clients are at ease without mobile banking. They also believe that due to mobile phone theft, there is a risk of mobile banking abuse.

Challenges Faced by Banks in Providing Mobile Banking to The Customers

Despite the promise for mobile banking and the legal frameworks that allow for wider use of mobiles as a channel for financial services in general and financial inclusion in particular, banks face several hurdles in achieving the necessary degree of mobile banking. These difficulties may be divided into two categories: (A) customer enrollment issues and (B) technical issues.

A. Customer enrollment-related issues are:

- Mobile number registration
- M-PIN generation process
- Concerns relating to security is a factor affecting the on-boarding of customers
- Bank staff education
- Customer education

B. The technical aspects which are posing a challenge relate to:

- Access channels for transactions
- Cumbersome transaction process
- Coordination with MNOs in mobile banking eco-system

Findings of the Study

- Mobile banking is a simple and handy solution that allows customers to do their financial transactions whenever and wherever they choose.
- Mobile banking is a growing app for all forms of online banking activities.
- The banks that have adopted mobile banking have created an app with specialized functionality.
- For mobile banking transactions, the majority of banks are adopting and deploying mobile-based apps.
- Mobile banking is beneficial for more than just banking transactions; it may also be used to invest in mutual funds and manage portfolios.

Conclusion

One of the most significant and convenient services for banking customers is mobile banking. Mobile banking is a bi-product of Green Banking, and it is noted for being simple, convenient, and the fact that it is designed for paperless transactions. It is being developed as an app for mobile phones by many Indian banks. Mobile banking offers a variety of services and features. Mobile banking services are accessible 24 hours a day, seven days a week, and may assist with any bill payments. The paper explored the state of mobile banking in India, as well as its relevance and problems.

References

- Saurabh Krishna. (2021). Mobile Banking Services in India, 12 July 2021. <https://taxguru.in/finance/mobile-banking-services-india.html>
- Reserve Bank of India, Annual Report, Payment and Settlement Systems and Information Technology, 27 May 2021. <https://m.rbi.org.in/Scripts/AnnualReportPublications.aspx?Id=1322>
- Reserve Bank of India, Annual Report, Payment and Settlement Systems and Information Technology, 25 August 2020. <https://www.rbi.org.in/scripts/AnnualReportPublications.aspx?Id=1293>
- Lakshmisha SK, Kranthi Reddy, & Avinaash K. (June 2020). Covid-19 Impact on Banking in India- Finding the Silver Lining, Deloitte Touche Tohmatsu India LLP.
- Lakshmisha SK, Kranthi Reddy, Arpita Shetty, & Avinaash K. (April 2020). *Weathering COVID-19 Impact on Banking in India – Part 1*. Private and Confidential, Deloitte Touche Tohmatsu India LLP.
- Dr. Varsha Agarwal, Shresth Poddar, & Sahil J Karnavat. (2020). A Study on Growth of Mobile Banking in India During COVID-19. *Palarch's Journal of Archaeology of Egypt/Egyptology*, 17(6), PP 9461-9485.
- Ekta Sidhu, Chinmay Khare, Simran Sidhu. (2020). Analysis of Mobile Banking in India. *MuktShabd Journal*, 9(4), PP 3121-3142.

- Amanda Hicks. (2020).What Is a Mobile Wallet and Why Is It Useful.<https://www.clearviewfcu.org/Learn/about-financial-wellness/Blog/What-Is-a-Mobile-Wallet-and-Why-Is-It-Useful>
- Sampath Sharma. (2020). 2020 India Mobile Payments Market Report, SP & Global Market Intelligence.
- Manish Jain. (2020). KPMG, Research Report, Fintech in India Powering Mobile Banking, August 2019.
- Mobile Banking,Report of The Technical Committee, Reserve Bank of India, January 2014. <https://rbidocs.rbi.org.in/rdocs/PublicationReport/Pdfs/TMB070214BF.pdf>
- S.Kanimozhi, S.&Subathradevi. (2019). Mobile Banking in India – Issues & Challenges. *International Journal of Research and Analytical Reviews*, 6(2), PP 61-64.
- Perna Sharma Bamoriya, Dr. Preeti Singh. (2012). Mobile Banking in India: Barriers in Adoption and Service Preferences. *Integral Review-A Journal of Management*, 5(1), PP 1-7.

The Impact of Demonetisation on Non-Performing Assets of Public Sector Banks of India

DR. MAHESHKUMAR M. BARAD

PRINCIPAL,

SHETH S.V.ARTS & COMMERCE COLLEGE, MANDVI - KACHCHH

EMAIL: - drmahesh.kutch@gmail.com

MOBILE NO. 98248 78123

Abstract: The demonetization was announced by the Hon'ble Prime Minister at 8 pm on November 8, 2016 and he was informed that Rs. 500 and Rs. 1000 notes will be closed. This means that the legal existence of 500- and 1000-rupee notes will come to an end. The demonetization had a profound effect on the people and as a result retailer immediately stopped accepting Rs.500 and Rs.1000 currency notes. The Prime Minister said that the main reason for taking this step of demonisation was to stop corruption in the country, eradicate black money and stop funding of terrorist activities. But demonetization has caused a lot of trouble to the people. Because people had to stand in line to get new currency notes and deposit old currency notes in the account, besides having insufficient new currency notes, people also had difficulty in getting the necessities of daily life. The impact of demonetisation has been felt in every sector of the country, but the biggest impact has been seen in the banking sector. In this research paper, the researcher has tried to know how demonetisation has affected the banking sector, how demonetisation has affected the bank's non-performing assets.

Key-Words: Demonetisation, Non-Performing Assets

1. Introduction: Our country is more than 70 years old and our country is still one of the developing countries due to its basic problems like poverty and unemployment. The year 2014 saw a revolution in the NDA government and the people of the country won by a landslide with the hope that the NDA government would do good in the country. The NDA government led by Prime Minister Narendra Modi has taken a lot of historic steps to instil confidence in the people that our country will be counted among the developed countries. Prime Minister Shri Narendra Modi has made a name for himself in his 6-7 years of tenure by taking historic decisions like GST, demonetisation, Article 370 and Ram Mandir, of which demonetisation is the most important decision taken by any Prime Minister of India. Demonetization has been carried out in the country with the aim of reducing corruption, controlling black money, reducing terrorist activity and transforming the country's current economy into a cashless economy. The impact of demonetisation has affected not only the parallel economy but the entire economy.

The demonetisation was announced by the Hon'ble Prime Minister on 8th November 2016. Due to demonetisation, 500 and 1000 notes ceased to exist in the country. Demonetization has had its effects in every sector of the country and has had a devastating effect on the country's economy. Every sector in the country such as automobile sector, banking sector, agriculture sector, etc. saw a huge impact on the sector. The demonetisation had both positive and negative effects on the banking sector. For example, the bank had sufficient cash to reduce its liquidity risk, while demonetisation caused the banking staff to work overtime and the banks faced negative things like long lines of customers etc. The main purpose of this research paper by the researcher is to know how the biggest problem of the banking sector has affected demonetisation on non-performing assets. Because the money has been deposited in the accounts of the people who have not repaid the loan till now in the bank, the question arose for the bank to manage such loan. So, there is an attempt to find out what kind of impact demonetisation has had on public sector banks.

2. Review of Literature:

Bharat Kumar Mehar (2017)¹¹, Presented Research paper on "Impact of demonetization on NPA position of Indian Banks". He has researched in his research paper how the demonetisation

has affected the banking sector. He has been given a conclusion about the positive and negative effects of demonetisation on the banking sector. He has researched in his research paper how demonetization has affected the banking sector. He has been given a conclusion about the positive and negative effects of demonetisation on the banking sector. He concludes that demonetisation as a short-term benefit is currently leading to a decline in banking sector NPAs. But in the long run, if banks do not manage NPAs properly and do the necessary checking at the time of disbursement, these rates will start rising again. This strategic step of demonetisation will have a major contribution towards the establishment of a sound and effective banking system in the country.

He concludes in his research paper that demonetisation has ensured that the notes held by the public as black money outside the banks are now deposited inside the bank i.e., in the customer's account. Due to demonetisation, black money has been eliminated to a maximum extent. The government's campaign for digital payments has also been successful due to demonetisation. Banks can earn extra income by keeping a portion of the money deposited with them as a reserve and lending the rest of the deposit. They also conclude that the losses incurred by banks due to NPAs have also come down and in the coming years those losses will be nil and banks will be making profits. Banks will also be clarified about their net capital soon.

The Economics Times (2017)¹³, presented an Article on "Demonetisation has not impacted war on NPAs: SS Mundra RBI". They have suggested that in their article was that demonetisation has not had a direct impact on NPAs. The motives for demonetization were different. The main reason for demonetisation has never been the reduction of NPAs. But he also states in his article that demonetisation has indirectly affected the bank's NPAs. He also said that it was true that the demonetized bank employees were distracted from the demonetisation work but they said that demonetisation had not hampered the work related to NPAs. In short, it states that demonetisation has no effect on NPAs.

The Hindustan Times (2017)¹⁴, presented an Article on "Demonetisation has led to higher bank deposits but why won't companies borrow". They have concluded that in their article was rising in NPAs and sluggish economic growth sparked a 60% decline in corporate borrowing over the last six years, according to an IndiaSpend analysis of Reserve Bank of India (RBI) data, inhibiting the anticipated lending bonanza to companies from banks after demonetisation.

YOURSTORY (2017)¹⁵, presented an Article on "Bank flush with funds post demonetisation, But NPAs keep them away from lending". They have concluded that in their article was that according to analysts the proportion of NPAs i.e. bad loans has been increasing for the last 3 years. The reason for banks not giving loans is not demonetisation but the increase in the ratio of NPAs before and after demonetisation is an important reason. It also concludes that the NPAs ratio, which was 9.6% in 2017 after demonetisation, will increase to 10.2% in 2018.

3. Objective of the Study:

- I. To Know the Prudential norms of Public Sector Banks Pre & Post Demonetisation.
- II. To study the impact on Gross NPAs of Public Sector Banks Pre & Post Demonetization.
- III. To study the impact on Net NPAs of Public Sector Banks Pre & Post Demonetization.

4. Statement of Problem:

The banking sector accounts for a very large share of India's service sector. The impact of demonetisation has been felt in all sectors but it has had a huge impact on the banking sector. The banking sector has been troubled by the question of NPAs since the early 20th century. The proportion of NPAs in any private as well as public sector bank in the country has been steadily increasing every year. After the Great Depression of 2008, the bank's NPA increased and banks started going into liquidation. So, banks have been facing questions about NPAs for years. This paper seeks to understand the impact of the historic decision of demonetisation on banks' NPAs. In addition, the government's decision is an attempt to find out whether the NPA increased or decreased after demonetisation.

5. Significance of the Study: Banks have been plagued by difficulties related to NPAs and their recovery for years. The NPA rate of any private or public bank in India is increasing every year and the bank and the government are implementing new policies every year for the recovery of NPAs. The researcher's research entitled "The Impact of Demonetisation on Non-Performing Assets of

Public Sector Banks of India: A Comparative Study" will be useful to banks in the future, as well as provide information on where and to what extent the bank has increased its NPA. This research paper will also help the government in the future as it will know whether important steps like demonetisation should be taken in future and also what kind of policy should be adopted by banks and the government for recovery of NPAs after demonetisation.

6. Research Methodology: Research methodology is the specific procedures or techniques used to identify, select, process, and analyse information about a topic.

I. Population of the Study: The main purpose of the research has been to investigate the impact of demonetisation on the banking sector. But since the sample is to be taken only from private sector banks, the population here will include all the public sector banks of India.

II. Sample of the Study: For the study researcher has select following sample by using convenient sampling method. The sample for the study is given below: (All are Public Sector Banks)

1. Bank of Baroda
2. Bank of India
3. Punjab National Bank
4. State Bank of India
5. Union Bank of India

Average Gross NPAs to Advances Ratio of Selected Public Sector Banks Before and After Demonetization:

BANK NAME	BEFORE DEMONETIZATION YEARS (AMT. IN CRORES)			TOTAL	AVERAGE
	2014	2015	2016		
BOB	2.94	3.72	9.99	16.65	5.55
BOI	3.15	5.39	13.07	21.61	7.20
PNB	5.25	6.55	12.90	24.70	8.23
SBI	4.95	4.25	6.50	15.70	5.23
UBI	4.17	5.10	9.04	18.31	6.10
TOTAL	20.46	25.01	51.50	96.97	32.32
AVERAG	4.09	5.00	10.30	19.39	6.46

BANK NAME	AFTER DEMONETIZATION YEARS (AMT. IN CRORES)			TOTAL	AVERAGE
	2017	2018	2019		
BOB	10.46	12.26	9.61	32.33	10.78
BOI	13.22	16.58	15.84	45.64	15.21
PNB	12.53	18.38	15.50	46.41	15.47
SBI	6.90	10.91	7.53	25.34	8.45
UBI	11.77	17.10	16.41	45.28	15.09
TOTAL	54.88	75.23	64.89	195.00	65.00
AVERAG	10.98	15.05	12.98	39.00	13.00

Analysis: The above table show the average ratio of Gross NPAs to Gross Advances of Public Sector Banks before and after Demonetization for the study period 2014-2016 (Pre-Demonetization Period) and 2017-2019 (Post Demonetization Period).

The table show that the average gross NPAs to advances ratio has almost doubled after demonetization (increased from 6.14% to 13%). Looking at the individual gross NPAs to advances ratio of each bank, it is clear that the ratio of Bank of Baroda, Bank of India, and Punjab National Bank has almost doubled after demonetization. While Union Bank of India's ratio has increased almost two and a half times. While the ratio of State Bank of India has increased 1.6 times in comparison to other banks. That is, it is clear from the chart and the table that after demonetization, State Bank of India has taken a tougher stance on NPAs and the recovery of its NPAs has also increased after demonetization.

It can therefore be said from the data that a significant difference is observed in the post-demonetization ratios in comparison of the pre-demonetization Gross NPAs to Advance ratios.

Net NPAs to Advances Ratio: These ratios represent the relationship between Net NPAs and Gross/Total Advances. If the percentage of these ratios is high then the financial capacity of the bank is interpreted as weak and if the percentage of these ratios is low then the financial capacity of the bank is interpreted as good. This means that this is a negative ratio. So, the bank is always trying to reduce this ratio so that its financial capacity can be improved.

Average Net NPAs to Advances Ratio of Selected Public Sector Banks:

BANK NAME	BEFORE DEMONETIZATION N YEARS (AMT. IN CRORES)			TOTAL	AVERAGE
	2014	2015	2016		
BOB	1.49	1.85	4.79	8.13	2.71
BOI	1.97	3.28	7.34	12.59	4.20
PNB	2.76	3.92	8.18	14.86	4.95
SBI	2.50	2.07	3.70	8.27	2.76
UBI	2.33	2.71	5.25	10.29	3.43
TOTAL	11.05	13.83	29.26	54.14	18.05
AVERAGE	2.21	2.77	5.85	10.83	3.61

BANK NAME	AFTER DEMONETIZATION ON YEARS (AMT. IN CRORES)			TOTAL	AVERAGE
	2017	2018	2019		
BOB	4.43	5.10	3.11	12.64	4.21
BOI	6.43	7.50	4.99	18.92	6.31
PNB	7.40	10.33	5.93	23.66	7.89
SBI	3.58	5.41	2.87	11.86	3.95
UBI	6.57	8.42	6.85	21.84	7.28
TOTAL	28.41	36.76	23.75	88.92	29.64
AVERAGE	5.68	7.35	4.75	17.78	5.93

Analysis: The above table show the average ratio of Net NPAs to Gross Advances of Public Sector Banks before and after Demonetization for the study period 2014-2016(Pre-Demonetization Period) and 2017-2019 (Post Demonetization Period).

The table show that the average Net NPAs to advances ratio has increased almost 1.6 times after demonetization (increased from 3.61% to 5.93%). Looking at the individual Net NPAs to advances ratio of each bank, it is clear that the ratio of Bank of Baroda, Bank of India, and Punjab National Bank has increased almost 1.5 times after demonetization. While Union Bank of India's ratio has increased almost double. While the ratio of State Bank of India has increased 1.4 times in comparison to other banks. That is, it is clear from the chart

and the table that after demonetization, State Bank of India has taken a tougher stance on NPAs and the recovery of its NPAs has also increased after demonetization.

It can therefore be said from the data that a significant difference is observed in the post-demonetization ratios in comparison of the pre-demonetization Net NPAs to Advance ratios.

Conclusion:

On November 8, 2016, the NDA government completely abolished the existence of 500 and 1000 notes in the country and announced demonetisation in the country. Demonetization can be said to have started a new evolution in the bank. As people showed interest in the work of the bank employees, in addition to the increase in the number of new customers in the bank, the banks received a large number of deposits and the biggest problem for the banks was the temporary improvement in the NPA. But the researcher will point out here that the decline in NPAs has been observed only as a short-term benefit after demonetisation. Over the next three years, NPAs have continued to grow, with short-term gains having a positive effect on NPAs, but the long-term demonetisation effect being negligible.

References:**I. Articles:**

1. http://ijasret.com/VolumeArticles/FullTextPDF/116_IJASRET-Impact_of_Demonetization_on_NPA_position_of_Indian_Banks
2. https://www.researchgate.net/publication/329916541_Impact_of_Demonetization_on_NPA_Position_of_Indian_Banks
3. <https://www.financialexpress.com/industry/banking-finance/demonetisation-Impact-bank-npas-mount-to-rs-614872-crore-set-to-rise-further/558916/>
4. <http://aayvagam.journal.thamizhagam.net/issues/2017/Feb%202017%205D/7%20Article%20Feb%202017%205D>
5. <http://www.iibf.org.in/documents/final-thesis-16.4.18>
6. <https://www.inspirajournals.com/uploads/Album/1870654830>
7. <http://ijrar.org/papers/IJRAR190I027>
8. <http://www.iosrjournals.org/iosr-jbm/papers/Conf.17021-2017/4.%2020-2>

II. Websites:

1. www.dbie.rbi.org.in

A STUDY ON BUYING BEHAVIOR OF CUSTOMERS FOR AYURVEDIC BEAUTY PRODUCTS OF VERAVAL CITY

DR. RAJESH A. MULCHANDANI

ASSISTANT PROFESSOR

(ACCOUNTANCY) (GES CLASS-2)

GOVERNMENT ARTS AND COMMERCE COLLEGE

TALALA (DIST. GIR SOMNATH)

Abstract:

The usage of beauty products increase but people are also afraid of the side effects of cosmetic. So many people choose ayurvedic beauty products. So the main objectives of the study are to study gender wise, age-wise, and income-wise satisfaction levels of consumers of ayurvedic beauty products and to analyze the most preferred reasons to purchase ayurvedic beauty products by customers living in Veraval city. The study is based on primary data collected with the help of a questionnaire containing 5 points Likert scale analysis. From the study results are found that the satisfaction level of users of ayurvedic beauty products by female consumers (83.60%) is less than male consumers (81.96%), age-wise study resultant that users of age group less than 20 years (85.35%) are more satisfied than other age group and income-wise study gives the results that income group between 31,000 to 50,000 consumers (85.60%) are most satisfied than other income groups. From the study of opinions of consumers for most preferred reasons of buying ayurvedic beauty products results are found that there is insignificant difference of most preferred reasons to purchase ayurvedic beauty products by consumers of selected area gender-wise, age-wise as well as income-wise.

Keywords: Ayurvedic, Beauty Products, Likert scale analysis

Introduction:

Every person likes to reflect his personality and wants to attract others from his personality. The first attraction of any person is his outlook. So looking beautiful is a desire of every individual not only of females but also of males. To meet the desire to look beautiful people try different beauty products. As the usage of cosmetics increases but people are also afraid of the side effects of usage of cosmetics so people come back with Ayurveda. The change of lifestyle also made a big impact on the usage of Ayurvedic beauty products in India. With the growing trend of usage of Ayurvedic beauty products, many Ayurvedic companies have come to light with Ayurvedic beauty products like Patanjali Ayurved, Dabur India, Sri Sri Ayurved, etc.

India is a country where the majority of the population lives in rural regions. From ancient times, people have been using natural homemade remedies for beauty needs in Indian villages. As per cultural traditions they use Neem, turmeric, tulsi, amla, coconut oil, badam,

honey, lemon, etc. natural ingredients for skin and hair care. But with time traditions have changed people's attraction to cosmetics and Ayurvedic ready beauty products in the market. this paper seeks to analyze the buying behavior of consumers toward Ayurvedic beauty products in the present era.

Governmental Supports:

The government of India is promoting Ayurveda aggressively to encourage Ayurvedic production and usage. The government of India started a new ministry named AYUSH (Ayurveda, Yoga, Naturopathy Unani, Siddha, and Homeopathy). In 2016 government also launched all Indian institutes of Ayurveda to develop Ayurvedic science and trained professionals in the industry across states. Global Ayurveda festival 2016 was also launched to spread awareness among citizens and propose Ayurveda as a way of life.

Literature Review:

- Manisha Singh, Vinita Srivastava** Indian cosmetic market has seen rapid growth in the past few years than that of the US and Europe. With the development of the cosmetic industry, many brands came up with different strategies and new ingredient technology. Earlier companies were coming up with novel and varied chemical compositions but now the perception of people has changed and they are looking more towards herbal products as there are many side-effects of chemicals used in cosmetic products. The perception of side effects of the chemical ingredients in cosmetics is the reason to switch over to herbal-based cosmetics among all age groups, gender, and educated people (**Management Practices For New Economy 133**)
- Rekha and Gokila (2015) People** perceive herbal products to be more beneficial than chemical products, companies are coming up with herbal and ayurvedic strategies. According to a study by UBS, the propensity to buy more or buy only herbal products is on the rise from around 29% in 2015 to 35% in 2016(**Indianjournals.com**)
- MitraSauank(2016)** Due to the increase in demand for natural, herbal, and ayurvedic products strong promotional campaign by top players has been done like Hindustan Unilever, Dabur, Lotus, Patanjali Ayurved. This research paper is an attempt to understand consumer perception regarding the pricing of herbal, ayurvedic, and natural products. (**Researchgate.net**)

- Bhimrao M Ghodeswar(2008)** This paper is based on a review of the literature and takes a case study approach. The paper suggests the framework for building brand identity in sequential order, namely, positioning the brand, communicating the brand message, delivering the brand performance, and leveraging the brand equity (**Journal of product & brand management**)

Objectives of the study:

- (1)To Study the satisfaction level of customers using Ayurvedic beauty products in the research area.(Gender wise, age-wise, and income-wise)
- (2)To analyze the most preferred reasons to purchase Ayurvedic beauty products by customers in the research area. (Gender wise, age-wise, and income-wise)

Research Methodology:

The study is based on primary data and the data will be collected from a total of 100respondents(50 male and 50 females) living in Veraval city by preparing a scientific questioner. Then to analyze the collected data statistical tools like Mean,percentage analysis to be used, and to check the validity of the hypothesis statistical test(t-test and ANOVA test) is to be used.

Research hypothesis:

Following are the hypothesis to be tested byT-test and F- test (One way ANOVA) at a 5% level of significance.

- (1)**Gender-wise analysis of most preferred reasons to purchase Ayurvedic beauty products by consumers of the selected area.**

Null Hypothesis (Ho): There is an Insignificancedifference of most preferred reasons to purchase Ayurvedic beauty products by male consumers and female consumers of the selected area.

Alternative Hypothesis (H1): There is a significant difference of most preferred reasons to purchase Ayurvedic beauty products by male consumers and female consumers of selected areas.

- (2)**Age-wise analysis of most preferred reasons to purchase Ayurvedic beauty products by consumers of the selected area.**

Null Hypothesis (Ho): There is an Insignificance difference of most preferred reasons to purchase Ayurvedic beauty products by different age group consumers of the selected area.

Alternative Hypothesis (H1): There is a significant difference of most preferred reasons to purchase Ayurvedic beauty products by different age group consumers of the selected area.

(3)Income wise analysis of most preferred reasons to purchase Ayurvedic beauty products by consumers of the selected area.

Null Hypothesis (Ho): There is an Insignificance difference of most preferred reasons to purchase Ayurvedic beauty products by different income group consumers of the selected area.

Alternative Hypothesis (H1): There is a significant difference of most preferred reasons to purchase Ayurvedic beauty products by different income group consumers of the selected area

Data Analysis, Interpretation:

TABLE-1

PERSONAL PROFILE OF THE RESPONDENT

Gender	No. of Respondent	Percentage
Male	50	50%
Female	50	50%
Total	100	
Age Group	No. of Respondent	Percentage
Below 20 Years	40	40%
21 to 30 Years	34	34%
31 to 40 Years	18	18%
41 to 50 Years	6	6%
Above 50 Years	2	2%
Total	100	
Marital Status	No. of Respondent	Percentage
Married	31	31%
Unmarried	69	69%
Total	100	
Occupation	No. of Respondent	Percentage
Student	51	51%
Salaried	31	31%
Businessmen	10	10%
Professional	6	6%
Housewife	2	2%
Total	100	
Income Group	No. of Respondent	Percentage
Below 10,000	16	16%
Between 10,000 to 30,000	36	36%
Between 30,000 to 50,000	20	20%
Above 50,000	28	28%

Total	100	
--------------	------------	--

(Source Primary data)

The above table-1 shows the no of respondents and percentage of respondents to whom data is collected as primary sources with the help of questioner to fulfill the objectives of the research. The data was collected from a total of 100 respondents of Veraval city and tabulated as gender-wise, age-wise, marital status-wise, occupation wise and income group-wise in the above table.

TABLE-2
GENDER WISE SATISFACTION LEVEL OF CUSTOMERS BUYING AYURVEDIC BEAUTY PRODUCTS OF SELECTED AREA

Gender	No. of respondent	Satisfaction Level (in %)
Male	50	81.96
Female	50	83.60
Total	100	

(Source Primary data)

The above table-2 shows the percentage of satisfaction levels of male and female consumers using ayurvedic beauty products. Based on responses by the respondent of the 5 scales Likert scale analysis it can be concluded that 81.96% of males are satisfied with ayurvedic products and 83.60% of females are satisfied with ayurvedic products from the research area.

TABLE-3
AGE-WISE SATISFACTION LEVEL OF CUSTOMERS BUYING AYURVEDIC BEAUTY PRODUCTS OF SELECTED AREA

Age	No. of respondent	Satisfaction Level (in %)
Below 20 Years	40	85.35
21 to 30 Years	34	80.76
31 to 40 Years	18	82.78
41 to 50 Years	6	77.33
Above 50 Years	2	82
Total	100	

(Source Primary data)

The above table-3 shows the percentage of satisfaction level of different age group consumers using ayurvedic beauty products. Based on responses by the respondent of 5 scales Likert scale analysis it can be concluded that 85.35% of below 20 year age group, 80.76% of b 21 to 30 year age group, 82.78% of 31 to 40 year age group, 77.33% of 41 to 50

year age group and 82% of above 50 year age group consumers are satisfied from ayurvedic products from the research area.

TABLE-4
INCOME WISE SATISFACTION LEVEL OF CUSTOMERS BUYING AYURVEDIC BEAUTY PRODUCTS OF SELECTED AREA

Income Group	No. of respondent	Satisfaction Level (in %)
Below 10,000	16	85.13
Between 10,000 to 30,000	36	81.28
Between 31,000 to 50,000	20	85.60
Above 50,000	28	81.36
Total	100	

(Source Primary data)

The above table-4 shows the percentage of satisfaction level of different monthly income group consumers using ayurvedic beauty products. Based on responses by the respondent of 5 scales Likert scale analysis it can be concluded that 85.13% of below 10,000 monthly income group, 81.28% of between 10,000 to 30,000 monthly income group, 85.60% of between 31,000 to 50,000 monthly income group and 81.36% of above 50,000 monthly income group consumers are satisfied from ayurvedic products from the research area.

TABLE-5
TABLE SHOWING GENDER WISE ANALYSIS OF MOST PREFERRED REASONS TO PURCHASE AYURVEDIC BEAUTY PRODUCTS BY CUSTOMERS OF SELECTED AREA

Sr. No.	Statements	Gender wise score	
		Male	Female
1	Affordable price	191	210
2	No side effects	217	228
3	safe for all age group	212	214
4	National products	190	201
5	Easy to use	201	205
6	long-lasting effect	197	198
7	No use of chemicals	216	225
8	natural ingredients	218	213
9	Prepaid from known ingredients	206	202
10	More effective	201	198
	Total score	2049	2094

(Source Primary data)

The above table-5 shows the Gender wise total score of statements showing the most preferred reasons to purchase ayurvedic beauty products based on 5 points Likert scale analysis method. From the study, it can be concluded that the total score given by Females (2094) is greater than the score given by males (2049).

TABLE-6
T-TEST FOR GENDER-WISE ANALYSIS OF MOST PREFERRED REASONS TO PURCHASE AYURVEDIC BEAUTY PRODUCTS BY CUSTOMERS OF SELECTED AREA

Gender	N	MEAN	SD	P-value	t-value	table value	RESULT
Male	10	204.9	10.55	0.36	0.95	2.1	H0 ACCEPTED
Female	10	209.4	10.69				

(Source: Computerised Calculated)

Findings: Table-6 shows that the calculated value of T is less than the table value of T also P-value is greater than 0.05 so the null hypothesis (Ho) is accepted and the Alternative hypothesis (H1) is rejected.

TABLE-7
TABLE SHOWING AGE WISE ANALYSIS OF MOST PREFERRED REASONS TO PURCHASE AYURVEDIC BEAUTY PRODUCTS BY CUSTOMERS OF SELECTED AREA

Sr. No.	Statements	AGE-WISE AVERAGE SCORE				
		BELOW 20 YEAR	21 TO 30 YEAR	31 TO 40 YEAR	41 TO 50 YEAR	ABOVE 50 YEAR
1	Affordable price	4.23	3.82	4.17	3.17	4.00
2	No side effects	4.58	4.35	4.44	4.33	4.00
3	safe for all age group	4.40	4.06	4.28	4.33	4.50
4	National products	4.05	3.71	4.00	3.83	4.00
5	Easy to use	4.15	3.97	4.28	3.50	3.50
6	long-lasting effect	3.98	3.94	3.97	3.83	4.00
7	No use of chemicals	4.50	4.47	4.33	3.50	5.00
8	Natural ingredients	4.33	4.32	4.17	4.33	5.00
9	Prepaid from known ingredients	4.35	3.88	3.94	4.00	3.50
10	More effective	4.13	3.97	3.83	3.83	3.50
	TOTAL SCORE	42.68	40.49	41.41	38.65	41.00

(Source Primary data)

The above table-7 shows the Age wise average score of statements showing the most preferred reasons to purchase ayurvedic beauty products based on 5 points Likert scale analysis method. From the study, it can be concluded that the total average score given by age group below 20 years is the highest (42.68) while the score given by age group 41 to 50 years is the lowest (38.65).

TABLE-8
F-TEST(ONE WAY ANOVA) FOR AGE-WISE ANALYSIS OF MOST PREFERRED REASONS TO PURCHASE AYURVEDIC BEAUTY PRODUCTS BY CUSTOMERS OF SELECTED AREA

Source of variations	Sum of square	Degree of Freedom	Mean Sum of Squares	F	P-Value	F-Crit	Result
Between Groups	0.8636	4	0.2159	1.7416	0.1575	2.58	H0 Accepted
Within Groups	5.5784	45	0.1239				
Total	6.4421	49					

(Source: Computerised Calculated)

Findings: Table-8 shows that the calculated value of F (1.7416) is less than the table value of F (2.58) ($F < F\text{-crit}$) so the null hypothesis (H_0) is accepted and the Alternative hypothesis (H_1) is rejected.

TABLE-9
TABLE SHOWING INCOME WISE ANALYSIS OF MOST PREFERRED REASONS TO PURCHASE AYURVEDIC BEAUTY PRODUCTS BY CUSTOMERS OF SELECTED AREA

Sr.No.	Statements	AGE-WISE AVERAGE SCORE			
		BELOW 10,000	BETWEEN 10,000 to 30,000	BETWEEN 30,000 to 50,000	ABOVE 50,000
1	Affordable price	4.50	3.81	4.25	3.82
2	No side effects	4.50	4.28	4.75	4.43
3	safe for all age group	4.56	4.14	4.25	4.25
4	National products	3.56	3.97	4.15	3.86
5	Easy to use	4.00	4.11	4.05	4.04
6	long-lasting effect	3.94	3.94	4.05	3.89
7	No use of chemicals	4.50	4.42	4.60	4.21

8	Natural ingredients	4.56	4.19	4.30	4.32
9	Prepaid from known ingredients	4.31	3.94	4.35	3.93
10	More effective	4.13	3.94	4.05	3.93
	TOTAL SCORE	42.56	40.74	42.80	40.68

(Source Primary data)

The above table-9 shows the Income wise average score of statements showing the most preferred reasons to purchase ayurvedic beauty products based on 5 points Likert scale analysis method. From the study, it can be concluded that the total average score given by the income group between 30,000 to 50,000 is the highest (42.80) while the score given by the income group above 50,000 is the lowest (40.68).

TABLE-10

F-TEST(ONE WAY ANOVA) FOR INCOME-WISE ANALYSIS OF MOST PREFERRED REASONS TO PURCHASE AYURVEDIC BEAUTY PRODUCTS BY CUSTOMERS OF SELECTED AREA

Source variations	Sum of square	Degree of Freedom	Mean Sum of Squares	F	P-Value	F-Crit	Result
Between Groups	0.3911	3	0.1304	2.0615	0.1226	2.86	H0 Accepted
Within Groups	2.2768	36	0.0632				
Total	2.6679	39					

(Source: Computerised Calculated)

Findings: Table-10 shows that the calculated value of F (2.0615) is less than the table value of F (2.86) ($F < F\text{-crit}$) so the null hypothesis (H_0) is accepted and the Alternative hypothesis (H_1) is rejected.

Conclusion:

As per recent, trend peoples are very conscious about their looks so the usage of beauty products also increase day by day but at the same time, peoples also take care about the side effects of such products. So usage of ayurvedic products also increases. From the study, results can be carried out that there is no change in opinion of most preferred reasons for the usage of ayurvedic beauty products among people age-wise, gender-wise, and income-wise.

References

- Management Practices For New Economy 133
- Indianjournals.com
- Researchgate.net
- Journal of product & brand management
- Research methodology (by C. R. Kothari)

THE INDIAN TEXTILE AND GARMENT INDUSTRY IS A PROMISING INVESTMENT POSSIBILITY IN INDIA

Manoj Suryavanshi
Assistant Professor Economics
Nims University Jaipur-Rajsthan.

Abstract:

The global is observing Asian country because it begins a new introduce its journey towards being a world economic powerhouse. PM launches the 'Make in India' campaign, which includes twenty-five sectors, including the textile and garment industry. The goal of "Make in India" is to promote Asia as a "Global Manufacturing Destination." The manufacturing sector is the backbone of any economy because it fuels growth, productivity, and employment while also strengthening other sectors. Indian textile trade plays a big role in making employment, generating a considerable industrial output, and bringing revenue through export of clothes and other textile product because it has the second largest manufacturing capability globally. These days Asian country is ranked among the highest three enticing destinations for inbound investments. This paper provides an outline as to however the theme of build in Asian country would provide a platform to Textile and apparel industry garmentbusiness fashion to highlight their strength & capabilities, its contribution and retail growth and therefore the initiatives taken by the govt. to market the business to make this sector associate Investor's favorite alternative.

Keywords: Employment, Indian textile and Garment, Investment, Government initiative, Market size.

INTRODUCTION

The Indian textile business encompasses an important presence within the economy further as within the international textile economy. Its contribution to the Indian economy manifests itself in terms of economic production, job creation, and exchange earnings. The prime minister of Asian country, PM, launched the "Make in India" campaign, to welcome domestic and international investors to form employment opportunities and lead the country towards economic process. Under the campaign, the govt. of Asian country has identified twenty 5 thrust sectors wherever potential investment and producing of product is fruitful. Among them are railways, business and welcome, wellness, leather, aviation, ports, chemicals, information technology, pharmaceuticals, and textiles. The importance of textiles and consumer goods business in terms of employment is clear from the actual fact that this sector supports the support of twelve.39 million employees within the ginning, spinning, weaving, made-ups, and garment industries. With textiles and clothes having a big contribution to the gross domestic product of the state and therefore the country jactitation to be the second largest manufacturer of textile products, there are ample opportunities for investors to explore. The textile sector in India is one among the oldest industries within the Indian economy, dating back many centuries. There are two major segments within the textile industry. First, the unorganized sector includes loom, handicrafts, and sericulture, all of which are done on alittle scale with ancient tools and methods.

The second is the organized sector, which includes the spinning, clothing, and clothing segments that use cutting-edge machinery and techniques such as economies of scale. According to the Indian whole Equity Foundation (IBEF), the country has the potential to increase international trade textiles to around 8% and be worth \$ eighty billion by 2020. India is the world's second largest producer of cotton and silk, also because the world's second largest textile manufacturer. Aside from that, India has a comparative advantage in terms of skilled labor and production value over other major textile producers, making the country a popular investment destination. Moreover, the Government of Asian country permits one hundred per cent foreign direct investments (FDI) underneath the automated route in the textile sector, subject to all or any applicable regulations and laws that effectively backs the Make in Asian country programmer for the textile and garment industry. The fashion and textiles institute of Singapore, Hong Kong and China have variety of analysis papers supported technological progress within the field of fashion, attire and textiles in the majority the leading peer reviewed journals of great impact factors. the amount of analysis reflects the amount of R&D happening in these fields and therefore the money that's being wired in towards progress of technology in fashion institutes. Even comparatively economically weaker countries like East Pakistan are also planning to follow an identical path. we have a tendency to therefore got to first of all shed the thought that a fashion and textiles institute may be a place just for style and fashion marvels. We've to simply accept the truth that while not technological progress (specialization), nothing will see development, not even attire, design and fashion. Textile business may be a major reason for concern once it involves ecology and industrial pollution. Thus, so as to initiate in fibers in India, our focus ought to primarily be development of fibers from natural resources that are profusely available in Asian country. Their simple accessibility will keep their value low, and their natural properties can in most cases build their process associate eco-friendly one.

REVIEW OF LITERATURE

Modern production and distribution of clothes has created a "the international assembly line" (Carr, Chen and Allen Tate 2000). The balance of power has shifted from producers to traders and retailers. Patrons decide what will be made, who will make it, where it will be made, when it will be made, and how much it will cost (McCormick and Schmitz 2001). According to the survey, respondents were asked about the promising investment sectors in the coming years that they believe will square measure. Agro and food processing, automobile parts and automotive business, drugs and prescribed drugs, engineering, FMCG industry, gems and jewelry Infrastructure, Leather and animal skin merchandise, Services sector and Textile and readymade clothes.

RESEARCH METHODOLOGY

The study is based on secondary data. The specified data was gathered from a variety of sources, including a research paper, Ministry of Textiles publications, and articles that were square measure available on the internet.

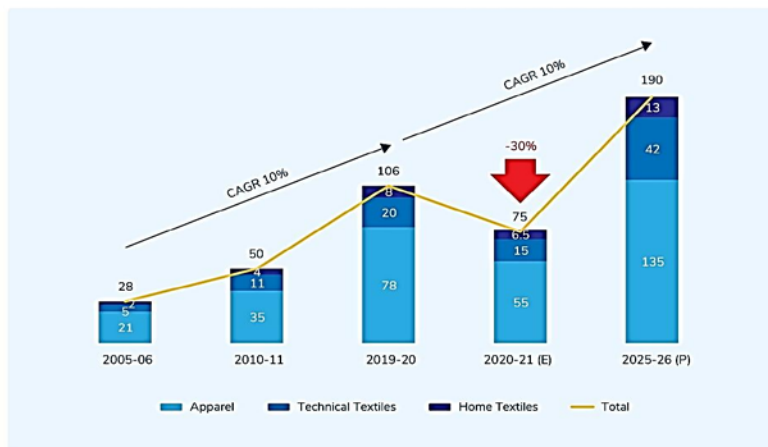
MARKET SIZE

The textile business is that the second largest leader after agriculture, providing readymade clothes and cotton textiles dominate textile exports. Readymade clothes was the biggest contributor to total textile and attire exports from Asian nation in Fiscal Year 2015 .

The segment accounted for 40 percentage of general textile exports. Cotton and synthetic textiles were each enormous individuals, accounting for 31% and sixteen% of overall contributions, respectively. In 2014, the Indian fabric marketplace was well worth \$ninety nine billion. The marketplace is anticipated to grow at a compound annual price of nine.6 percent from 2014 to 23.

India's Domestic Textile and Apparel Market

India's Domestic Textile and Apparel Market Size (US\$ billion)

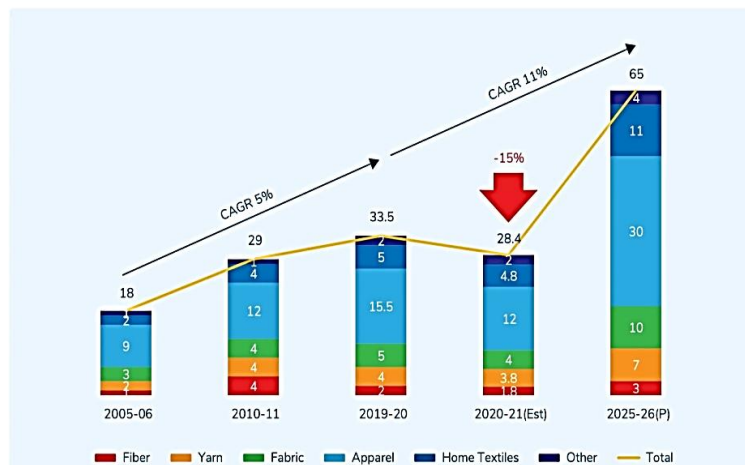
Indian domestic textile and apparel market is estimated at US\$ 75 billion in 2020-21. The market fell 30% from US\$ 106 billion in 2019-20.

The market is expected to recover and grow at 10% CAGR from 2019-20 to reach US\$ 190 billion by 2025-26.

Apparel constitutes ~73% share of the total T&A market in India.

Indian Textile and Apparel Exports

Indian Textile and Apparel Exports (US\$ billion)

India's T&A exports reached US\$ 33.5 billion in 2019-20.

Due to the impact of Covid-19, India's T&A exports are expected to fall around 15% to reach US\$ 28.4 billion in 2020-21.

India's exports of T&A are expected to grow to US\$ 65 billion by 2025-26, growing at a CAGR of 11%.

3

STATISTICS

- The arena contributes 14 July to business manufacturing, four-dimensional to India's value constitutes thirteen of the united states of America's export earnings and

fourteen percent to average Index of business manufacturing (IIP) With over forty five Million folks, employed directly and sixty million folks indirectly, the business is one in all the biggest sources of employment generation within the country.

- The home textile and industry in Asian state is calculable to acquire USD a hundred Billion via 2016-17 from USD 67 Billion in 2013-14.
- Exports in textiles and attire from Asian country are predicted to extend to USD sixty five Billion by means of 2016-17 from USD 40 Billion in 2013- 14.
- The full cloth production in Asian kingdom is anticipated to grow to 112 Billion sq. meters with the aid of 2016-17 from sixty 4 Billion sq. meters in 2013-14
- India's fiber manufacturing in 2013-14 is seven Million Tones and is predicted to attain 10 Million tons in 2016-17.

INVESTMENT IN INDIAN TEXTILES

- The textiles industry has visible a surge in investment during the last five years. several foreign corporations have made investments in Asian countries. textile equipment producers Rieter and Trutzschler, as well as apparel shops Zara and Mango (each from Spain), Promod (France), Benetton (Italy), Esprit, Levi's, and forever twenty one, are amongst them (all from the usa). From Gregorian calendar month 2000 to September 2015, the trade (inclusive of bleached and printed goods) attracted US\$ 1.seventy seven billion in overseas Direct investment (FDI). the following are a number of the predominant investments within the Indian fabric trade place.
- Reliance Industries Ltd (RIL) intends to shape a joint task (JV) with Shandong Ruyi technological know-how and generation institution Co. of China. The JV will advantage from RIL's current fabric business and distribution community in Asia, as well as Ruyi's 5bf1289bdb38b4a57d54c435c7e4aa1c technology and worldwide reach.
- Giving Indian series a 'green' bit, Dumont has joined hands with RIL and Vipul Series for use of its renewable fibred product Sonora to make associate degree 'environment-friendly' version of this ethnic girls wear.
- Grasim Industries has invested with Rs a hundred large integer (US\$ fifteen million) to develop its initial material brand, Liva', that it'll distribute through 1,000 retailers as a part of a thought to remain in synchronies with dynamical shopper behavior.
- Snap deal has collaborated with Asian nation Post to transport thousands of weavers and artisans from Varanasi via its website. "This is an effort by Snap deal and Asian nation Post to assist native artisans, small and medium entrepreneurs, and small and medium businesses sustain their livelihoods by providing a platform to popularize their endemic products."
- Wels pun Asian nation Ltd (WIL), a part of the Welspun cluster has disclosed its new spinning facility at Anjar, Gujarat - the biggest below one roof in Asian nation. The growth project reflects the attribute of the govt of Gujarat's recent 'Farm-Factory-FabricFashion-Foreign' Textile Policy, , which targets to strengthen the whole fabric cost chain.

American casual fashion merchandiser Aéropostale, has made contract with Arvind modus vivendi Brands Ltd to open standalone stores within the country. Aéropostale can open thirty stores and twenty five shop-in-shop locations over consecutive 3 years.

GOVERNMENT INITIATIVES TOWARDS MAKE IN INDIA

- The Indian government has come up with a number of export promoting guidelines for the fabric industry. It has also permitted one hundred percent foreign Direct investment in the Indian textiles quarter. some projects are as follows:
- The government of Asian state has commenced merchandising of its 'India Handloom' initiative on social media like fb, Twitter and Instagram with a study to hook up with customers, mainly children, so as to market high great loom merchandise.
- The Ministry of Textiles launched the technology assignment on Technical Textiles (TMTT) with mini-missions over a 5-year period, with a complete fund outlay of Rs 200 massive integer (US\$ thirty million). The objective of TMTT is to marketplace technical textiles by serving to increase international category checking out centers at eight Centres of Excellence across Asian kingdom, selling endemic development of prototypes, imparting aid for home and export market improvement and inspiring settlement evaluation. The govt of Asian nation is anticipated to soon announce a replacement National Textiles Policy. The new policy aims at making thirty five million new jobs by method of enhanced investments by foreign firms, as per the Secretary Dr. S. K Panda, Union ministry of Textiles.
- Subsidies on machinery and infrastructure -The Revised Restructured Technology Up gradation Fund Scheme (RRTUFS) covers manufacturing of major machinery for technical textiles for five per cent interest compensation and ten per cent capital grant additionally to five per cent interest compensation additionally provided to the desired technical textile machinery below RRTUFS. beneath the subject matter for included textile Parks (SITP), the government of Asian state presents help for advent of infrastructure within the parks to the extent of 40 consistent with cent with a restrict up to Rs 40 massive integer (US\$ six million). below this subject matter the technical fabric units also can avail its advantages. the principle machinery used inside the manufacturing of technical textiles is concern to a five% tariff listing. the subsequent technical fabric merchandise are covered under the focus Product Scheme. below this theme, exports of these items are eligible for responsibility credit certificates same to 2% of the freight on board (FOB) fee of the exports.
- The govt. of Asian country has carried out many export promoting measures like recognition market subject matter, attention Product topic and market coupled recognition Product subject for growing proportion of India's fabric exports.
- Below the Market Access Initiative (MAI) Scheme, money help is provided for export promotion activities on focus countries and focus product countries.
- Below the Market Development Assistance (MDA) theme, financial assistance is provided for a variety of export promotion activities enforced by Textiles Export Promotion Councils.

5

- The govt. has additionally projected to extend 24/7 customs clearance facility at 13 Airports and fourteen ocean ports leading to faster clearance principal and export cargo.
- To capitalise on the benefits of geotechnical textiles, the Ministry of Textiles has approved a 'Scheme for promoting usage of geotechnical textiles in North East

Region (NER). The scheme has been approved with a budget of Rs 427 large integer (US\$ 64.1 million) for five years beginning in 2014-15.

- A Memorandum of expertise (MoU) turned into signed between an Asian u .s .and Kyrgyzstan to bolster bilateral cooperation in three regions: textiles and clothing, silk and sericulture, and style.

REASONS TO INVEST IN INDIA

Asia has the world's second-largest manufacturing capacity.

- The Indian textile industry accounts for approximately 1 / 4 of the world's spindle capability and 8% of global rotor capability.
- Asian countries have the great loom functionality (which include hand looms), accounting for sixty three percent of the worldwide marketplace.
- Asian us accounts for about Bastille Day of the world's textile fibre and yarn production, and is that the largest manufacturer of jute and the second largest producer of silk and cotton.
- A strong production base of a huge variety of fibers/yarns starting from natural fibres which includes cotton/jute, silk, and wool to synthetic/man-made fibres along with polyester, viscose, nylon, and acrylic.
- Accelerated union retail penetration, beneficial demographics, and growing earnings degrees will drive textile demand.
- Asian international locations have a comparative benefit over principal fabric producers in terms of labour pressure and production fees.
- luxuriant staple and rising export demand to boost fibre manufacturing opulent consolation of uncooked materials along with cotton, wool, silk, and jute

CONCLUSION

Textile plays a significant role within the Indian economy. The “Make in India” conception will therefore be boosted through a fashion and textiles institute by encouraging a lot of of analysis and Development in the field of development of innovative textile fibers. At the initial stages, there is Memorandum of Understanding with major fiber and cloth makers of Asian country with a fashion and textiles institute to assist within the organic process stages. The intellect and data can emanate from the style and textiles institute and therefore the infrastructure needed for trials and testing are going to be provided by the industries. Development is worked out in conjunction with an economically viable way to conduct such analysis. for the reason that Asian us of a offers 100 percentage foreign Direct investment (FDI) in single whole retail and fifty one percent in multi whole retail, the style and industry is consequently a potential area at some point of which investments are anticipated.

6

This permits foreign brands to enter Asian country by either a venture or having a contract with a domestic brand or company.

REFERENCES

- ChandrashekharGampawar -Sector : Textiles & Garments - Make in India January 8, 2015

- Dr. P. Chellasamy& L. Samathi-Indian textile industry
- A synopsis of India's textile industry July 15th, 2015
- ArnabSen Sharma-Some Textile "Made in India" Suggestions! • Fibre2fashion.com- Make in India – What to Expect?
- Elbehri, Hertal, and Martin (2003), "Estimating the impact of WTO and domestic Reforms on the Indian Cotton and fabric Sectors: A trendy Equilibrium method," evaluation of development Economics 7(three),343-359.
- Fabio Montobbio and Francesco Rampa (2005), "The impact of era and Structural trade on Export overall performance in 9 developing nations." 527-547 in international improvement, vol. 33, no. 4.

શારીરિક શિક્ષણ અને સામાન્ય શિક્ષણ

ડૉ. યોગેશકુમાર એલ. ચૌધરી

સરકારી વિજ્ઞાન કોલેજ વાંકલ

તા-માંગરોળ જિ-સુરત

શારીરિક શિક્ષણ એ શાળા અભ્યાસનું એક અવિભાજ્ય અંગ છે. શાળાના સમયપત્રકમાં નિર્દેશ કરવા માટે, દેખાવ કરવા માટે કે વિદ્યાર્થીઓને પ્રવૃત્ત રાખવા માટે જ આ કાર્યક્રમ નથી, પરંતુ તે સામાન્ય શિક્ષણનું અનિવાર્ય અંગ છે. રાષ્ટ્રીય શિક્ષણનીતિ 1986 માં દર્શાવ્યું છે કે બાળક એ શિક્ષણનું કેન્દ્રબિંદુ છે. તેમાં વ્યક્તિ માટેનો આદર નિહિત છે. બાળકની વ્યક્તિ તરીકેની વૃદ્ધિ અને વિકાસ શિક્ષણ સાથે સંબંધિત છે. અધ્યેતા કેન્દ્રી શિક્ષણ અભિગમમાં બાળક તરફના આદરનો સ્વીકાર કરાયો છે, તેમજ તેમાં ફળદાયી પદ્ધતિ ઉપર વધુ ભાર મૂકવામાં આવ્યો છે. સાચા અર્થમાં આપણે શિક્ષકોએ શારીરિક શિક્ષણ દ્વારા બાળકનું સ્વમાન, મહત્વ, મૂલ્ય અને નિષ્ઠાનું રક્ષણ કરવાનું છે.

શારીરિક શિક્ષણનું પાયાનું ધ્યેય વિદ્યાર્થીનો સર્વાંગી વિકાસ કરવાનું છે. સર્વાંગી વિકાસમાં વિદ્યાર્થીના શારીરિક, માનસિક, સાંવેગિક અને સામાજિક વિકાસનો સમાવેશ થાય છે. બાળકના આ સર્વાંગી વિકાસ માટે શિક્ષણની પ્રક્રિયામાં શારીરિક શિક્ષણને અગત્યનું સ્થાન આપવામાં આવ્યું છે. શાળા કક્ષાએ વિદ્યાર્થીમાં સામાજિકતાનો તથા સર્જનાત્મક શક્તિનો વિકાસ થાય, તે બીજાને ઉપયોગી થવાની વૃત્તિ ધરાવે, તેનામાં નેતૃત્વ શક્તિ ખીલે, સમાજ સેવા જેવા ઉત્તમ અને ઉમદા ગુણો આત્મસાત કરે તે માટે શારીરિક શિક્ષણ યાવીરૂપ ભૂમિકા ભજવે છે. શારીરિક શિક્ષણ દ્વારા વિદ્યાર્થીઓમાં પર્યાવરણની જાગૃતિ, શારીરિક માનસિક તત્પરતા, આંતરસૂઝ, શિસ્ત, સહકાર, આદર, સહાનુભૂતિ, અન્યપ્રત્યેપ્રેમ, ઉદારતા, સારા માનવીય સંબંધો, સદ્ચારિત્ર્ય જેવા ગુણોનો વિકાસ થાય છે. ભારત લોકશાહી રાષ્ટ્ર છે. લોકશાહીને મજબૂત બનાવવામાં શારીરિક શિક્ષણ અગત્યની ભૂમિકા ભજવે છે. આપણા રાષ્ટ્રીય વિકાસમાં શારીરિક શિક્ષણનું અગત્યનું પ્રદાન છે.

શારીરિક શિક્ષણનો અર્થ:

સામાન્ય સમજણ એવી છે કે 'શારીરિક શિક્ષણ' એટલે શરીરના અંગોના વિકાસ માટેનું શિક્ષણ આવી સમજણથી શારીરિક શબ્દ શરીર સાથે સંકળાયેલ છે. તેથી તે ઘણી વખત જુદાં જુદાં શારીરિક લક્ષણો જેવાં કે શારીરિક શક્તિ, શારીરિક વિકાસ, શારીરિક શૌર્ય, શારીરિક સ્વાસ્થ્ય,

શારીરિક દેખાવ વગેરે દર્શાવવા તેનો ઉપયોગ કરવામાં આવે છે અને આથી આજ લક્ષણોને શારીરિક શિક્ષણ માનવામાં આવે છે. પણ તે યોગ્ય નથી. શારીરિક શિક્ષણ બે શબ્દોનો બનેલો છે. 'શરીર' અને 'શિક્ષણ'. તેનો અર્થ માત્ર શરીરનું શિક્ષણ એવો નથી. શારીરિકની સાથે શિક્ષણ શબ્દ પ્રયોજાયો છે. આથી તેનો અર્થ ખૂબજ વિશાળ થઈ જાય છે. શારીરિક શિક્ષણની પ્રક્રિયા શારીરિક ગત્યાત્મક પ્રવૃત્તિઓ દ્વારા યોજવામાં આવે છે. શારીરિક શિક્ષણમાં ગત્યાત્મક ક્રિયાઓનો સાધન તરીકે ઉપયોગ કરી વિદ્યાર્થીઓનો સર્વાંગી વિકાસ કરવામાં આવે છે.

અનેક શિક્ષણશાસ્ત્રીઓ એ શારીરિક શિક્ષણની વ્યાખ્યા દ્વારા શારીરિક શિક્ષણની સંકલ્પના સ્પષ્ટ કરવા પ્રયત્ન કર્યો છે તે આપણે જોઈએ.

શારીરિક શિક્ષણ એ શિક્ષણ છે ; પરંતુ શારીરિક શિક્ષણમાં શિક્ષણનું માધ્યમ શારીરિક ગત્યાત્મક પ્રવૃત્તિઓ છે.

A National plan for Physical Education and Recreation માં જણાવ્યું છે કે “શારીરિક શિક્ષણ એ શિક્ષણ છે જેમાં શારીરિક પ્રવૃત્તિ ઓ દ્વારા શરીર, મન અને આત્મામાં પૂર્ણતાને સચોટ લાવી બાળકના સંપૂર્ણ વ્યક્તિત્વનો વિકાસ સાધવાનો છે. “Physical Education is education through physical activities for development of the total personality of the child to its fullness and perfection in body, mind and spirit”.

D. oberteufer

ડી. ઓવરટ્યુફર, “વ્યક્તિના અનુભવવાની સરવાળો તેની શારીરિક ગત્યાત્મક ક્રિયાઓની પ્રાત થાય છે તેને શારીરિક શિક્ષણ કહે છે.

“Physical Education is the sum of those experiences which come to the individual through movement”

અમેરિકન એસોસિએશન ઓફ હેલ્થ, ફિઝિકલ એજ્યુકેશન એન્ડ રીક્રીએશન (AAHPER), “શારીરિક શિક્ષણ એ માનવીની વૃદ્ધિ, વિકાસ અને વર્તનમાં મૂલ્યોને અનુલક્ષીને પસંદ કરાયેલી તથા સંચાલિત થયેલી પ્રવૃત્તિઓ દ્વારા શિક્ષણ આપવાની રીત છે.”

“Physical Education is the sum of the changes in the individual caused by experiences centering in motor activity”.

જે. એફ. વિલિયમ્સ, “ શારીરિક શિક્ષણ એવી શારીરિક ક્રિયાકલાપને કહેવામાં આવે છે કે જેની પસંદગી અને સંચાલન તેના પ્રભાવની દ્રષ્ટિથી કરવામાં આવે છે.”

“Physical Education is the sum of the man’s physical activities selected as to kind and conducted as to out come”.

એ.આર.વેમેન “શારીરિક શિક્ષણ શિક્ષણની એવી અવસ્થા છે કે જેમાં શારીરિક પ્રવૃત્તિઓ, કાર્યક્રમો દ્વારા વ્યક્તિને પૂર્ણ વિકસિત તેમજ પ્રશિક્ષિત કરવામાં આવે છે.”

“Physical Education is that part of education, which has to do with the development and training of the whole individual through physical activities.”

ચાર્લ્સએ. બહુચર, “શારીરિક શિક્ષણ એ સંપૂર્ણ શિક્ષણનો એક અંતર્ગત ભાગ છે અને તેનું ધ્યેય, શારીરિક શિક્ષણની પ્રવૃત્તિઓ દ્વારા શારીરિક, માનસિક, સાંવેગિક અને સામાજિક રીતે સ્વસ્થ નાગરિકનો વિકાસ કરવાનું છે. આ ઉદ્દેશ્યને ધ્યાનમાં રાખીને યોગ્ય પ્રવૃત્તિઓની પસંદગી કરવામાં આવે છે”.

“ Physical education, an integral part of the total education process , is a field of endeavour which has its aim the development of physically, mentally, emotionally and socially fit citizens through the medium of physical activities which have been selected with a view to realizing these out comes”.

હેરીકો. બક, “શારીરિક શિક્ષણ, શિક્ષણના કાર્યક્રમનો ભાગ છે કે જેમાં શારીરિક કાર્યક્રમો દ્વારા બાળકને વિકસિત અને સુશિક્ષિત કરવામાં આવે છે.શારીરિક કાર્યક્રમો દ્વારા બાળકનો સંપૂર્ણ વિકાસ કરવાનો છે. શારીરિક કાર્યક્રમો સાધનો છે, તેનો એવી રીતે પસંદગી કરીને ઉપયોગ કરવામાં આવે છે કે જેનો પ્રભાવ બાળકના સમગ્ર જીવન પર પડે,તેમાં શારીરિક, માનસિક, સંવેગાત્મક તથા નૈતિક એમ બધાં અંગોનો સમાવેશ થાય છે”

“Physical Education is that part of the general education programme which is concerned with the growth, development and education of children through the medium of big muscles activities. It is education of the whole child by means of physical activities. Physical activities are the tools. They are so selected and conducted as to influence every aspect of child’s life, physically, mentally, emotionally, morally.”

જે.બી.નેશ , “શારીરિક શિક્ષણ શિક્ષણની સંપૂર્ણ ક્ષેત્રનો એકભાગ છે. જેનો સંબંધ સ્નાયુઓ તથા તેને સંબંધિત પ્રતિક્રિયાઓ સાથે સંબંધ ધરાવે છે.”

“ Physical Education is that phase of education that deals with big muscles activities and their related responses.”

આ પ્રમાણે અનેક કેળવણીકારો એ જુદાંજુદાં પ્રકારની વ્યાખ્યાઓ આપી છે. ઉપરની વ્યાખ્યાઓ ઉપરથી આપણને એ હકીકત સ્પષ્ટ થાય છે કે શારીરિક શિક્ષણ એ સમગ્ર શિક્ષણનું અભિન્ન અંગ છે. જે લોકો શારીરિક શિક્ષણ અને સામાન્ય શિક્ષણમાં તફાવત અંતર દર્શાવે છે તે લોકો પાસે

આ વિષયની સ્પષ્ટ સંકલ્પનાનો અભાવ છે. શારીરિક શિક્ષણમાં શારીરિક ગત્યાત્મક પ્રવૃત્તિઓ દ્વારા બાળકનો સર્વાંગી વિકાસ કરવાનો છે. આમ બંને શિક્ષણના હેતુઓ એક જ છે. બંનેમાં ફક્ત 'માધ્યમ' નો તફાવત છે.

શારીરિક શિક્ષણનું ધ્યેય ફક્ત શરીરને સ્વસ્થ તથા સુંદર બનાવવાનું નથી પરંતુ બાળકને સારા નાગરિક બનાવી તેનો સર્વાંગી વિકાસ કરવાનો છે. આ માટે તેનો શારીરિક, માનસિક, સાંવેગિક, સામાજિક, નૈતિક વિકાસ કરવાનો છે. કુમળા છોડને વાળવા હોય તે રીતે વાળી શકાય છે. વિદ્યાર્થીઓમાં પણ નાનપણથી જ સારા નાગરિકોના ગુણોનું સિંચન કરવા શારીરિક શિક્ષણની યોગ્ય પ્રવૃત્તિઓ કરવી જરૂરી છે.

શારીરિક શિક્ષણ વિદ્યાર્થીના શરીરના અવયવોને ગતિશીલ બનાવે છે તેની અસર જ્ઞાનતંતુઓ તથા માંસપેશીઓ ઉપર થતાં વિદ્યાર્થીની માનસિક અને શારીરિક સ્વાસ્થ્ય જાળવાઈ રહે છે. આમ શારીરિક શિક્ષણ બાળકનો સર્વાંગી વિકાસ કરવામાં અગત્યનો ભાગ ભજવે છે. વિદ્યાર્થીના સર્વાંગી વિકાસની પ્રક્રિયામાં શારીરિક શિક્ષણને અગત્યનું સ્થાન આપવામાં આવ્યું છે, તે શિક્ષણની પ્રક્રિયામાં એક અવિભાજ્ય અંગ છે.

શારીરિક શિક્ષણ અને સામાન્ય શિક્ષણ

સામાન્ય સમજણ એવી છે કે શિક્ષણ એટલે બૌદ્ધિક વિકાસ, આ સમજણમાં વ્યક્તિના સર્વાંગી વિકાસની સંકલ્પના સ્પષ્ટ થતી નથી. શિક્ષણનો તે મુખ્ય હેતુ છે. શિક્ષણ એટલે માનસિક વિકાસ અને જ્ઞાન ઉપાજેન માટે શિક્ષણ-એવી રૂઢિવાદીઓની માન્યતા છે.

શારીરિક શિક્ષણ અને સામાન્ય શિક્ષણના સંબંધ વિશેની જાણકારી મેળવવી આવશ્યક છે.

પ્રાચીન સમયમાં 'સાવિદ્યાયાવિમુક્તયે' દ્વારા શિક્ષણની સંકલ્પના સ્પષ્ટ કરવામાં આવેલ છે. જ્ઞાન મનુષ્યનું ત્રીજું નેત્ર કહેવાય છે. ફ્રેંડ સન જણાવે છે કે, "આધુનિક શિક્ષણનો સંબંધ વ્યક્તિ અને સમાજ બંનેના કલ્યાણ માટે છે." રોબર્ટ યુનિય જણાવે છે કે, "શિક્ષણ વ્યક્તિઓની, વ્યક્તિઓ દ્વારા અને વ્યક્તિઓ માટે કરવામાં આવતી પ્રક્રિયા છે. આસામાજિક પ્રક્રિયા છે, તેને સમાજના સંપૂર્ણ સ્વરૂપ અને કાર્યોથી અલગ કરી શકાય નહિ." સરપસીન તેના શબ્દોમાં, "શિક્ષણ એ મનુષ્યની અંદર રહેલી શક્તિઓને બહાર ખેંચી લાવે છે."

પાઠક અને ત્યાગીના શબ્દોમાં, "બાળકની જન્મજાત શક્તિઓ અથવા ગુણોને વિકસિત કરીને એનો સર્વાંગી વિકાસ કરવો તેનું નામ શિક્ષણ; નહિ કે બાળકના મગજમાં જ્ઞાન ને ઠાંસવું."

ગાંધીજી ના શબ્દોમાં , “બાળક અને મનુષ્યના શરીર, મન, અને આત્મામાં શ્રેષ્ઠ જે કંઈ છે તે બધું બહાર આણવું એને હું શિક્ષણ કહું છું”

શરીર અને મન બંને અભિન્ન છે. શિક્ષણનો હેતુ ‘બાળકનો સર્વાંગી વિકાસ’ એ બાબત સ્વીકારીએ તો ફક્ત બૌદ્ધિક વિકાસ જ નહિ , બૌદ્ધિક વિકાસની સાથે શારીરિક વિકાસ, સાંવેગિક વિકાસ, સામાજિક વિકાસ, નૈતિક વિકાસની સંકલ્પના છે. માયકાંગલા શરીરમાં તંદુરસ્ત મનની અપેક્ષા રાખી શકાય નહિ. મન શરીરની આંતરિક સ્થિતિ છે. શરીર મનનું સ્થૂળ રૂપ છે. તંદુરસ્ત શરીર સ્વસ્થ મન તથા બૌદ્ધિક વિકાસનું કારણ છે. જેનું તન મંદ, તેનું મન મંદ. માનસિક સંઘર્ષના આ યુગમાં શરીર સુદ્રઢ, સુડોળ,અને સ્વસ્થ ન હોય તો તે અભિશાપ છે. આથી શરીર બાબતમાં સજાગતા સેવી, શારીરિક પ્રક્રિયાના માધ્યમ દ્વારા શિક્ષણ પ્રાપ્ત કરવું તે અત્યંત આવશ્યક છે.

શારીરિક શિક્ષણ એ સામાન્ય શિક્ષણનું અભિન્ન અંગ છે. શારીરિક શરીર પ્રવૃત્તિઓ નૈસર્ગિક પ્રવૃત્તિઓ છે. શિક્ષણની જે પ્રણાલી વ્યક્તિના નૈસર્ગિક વિકાસને અનુરૂપ ન હોય તે વ્યક્તિના સર્વાંગી વિકાસનું માધ્યમ હોઈ શકે નહિ. પ્રક્રિયા જીવનનું લક્ષ્ય જ નહિ, માધ્યમ પણ છે. તે વૃદ્ધિ વિકાસનું સાધન જ નહિ, સામાજિકરણનું કારણ પણ છે. ઓજસ્વી શારીરિક પ્રક્રિયા વિના બળ અને બુદ્ધિનો વિકાસ થઈ શકતો નથી. વ્યક્તિગત અનુભવો શિક્ષણની આધાર શિલા છે. અનુભવના ભાથામાંથી વ્યક્તિ ગમે તેવી પરિસ્થિતિમાંથી માર્ગ મોકળો કરી શકાશે, સામનો કરી શકે છે. સામાન્ય શિક્ષણ અને સામાન્ય શિક્ષણનું લક્ષ્ય એક છે, બાળકોનો સર્વાંગી વિકાસ. સામાન્ય શિક્ષણ બૌદ્ધિક જ્ઞાનોપાર્જન પર ભાર મૂકે છે. જ્યારે શારીરિક શિક્ષણ ઓજસ્વી પ્રક્રિયાઓ દ્વારા શરીર-મનને સબળ બનાવે છે. બંને એકબીજાની પૂરક બાબત છે, ભિન્નનથી. વ્યક્તિ ફક્ત જીવન સંઘર્ષ માટે સજ્જ બને છે. તેટલું જ નહિ, પરંતુ પોતાની ઉપલબ્ધિ આનંદ પણ માણી શકે છે. શિક્ષણ વિદ્યાર્થીમાં શું પરિવર્તન લાવવા છે તેનો વિચાર કરે છે. શારીરિક શિક્ષણ આ પરિવર્તન-શારીરિક ગત્યાત્મક પ્રવૃત્તિઓ દ્વારા કઈરીતે મેળવી શકાય તેનો વિચાર કરે છે. શિક્ષણનો હેતુ બાળકોમાં રહેલી વિભિન્ન ક્ષમતાઓ વિકસાવવાની છે , તો શારીરિક શિક્ષણ આ ક્ષમતાઓ વિભિન્ન શારીરિક શિક્ષણની પ્રવૃત્તિઓ દ્વારા વિકસાવે છે. આમ બંને શિક્ષણ એકબીજાના પૂરક છે. શારીરિક શિક્ષણ સમગ્ર શિક્ષણનું અભિન્ન અંગ છે.

કેટલાક શિક્ષણશાસ્ત્રીઓ એ સામાન્ય શિક્ષણ અને શારીરિક શિક્ષણ અંગે નીચે પ્રમાણે જણાવેલ છે:

જે.બી. નેશ જણાવે છે કે, “આપણે શિક્ષણને ટુકડામાં ખંડિત કરી શકીએ નહિ, એ વાતની પણ આશા આપણે રાખી શકીએ નહિ કે દરેક ખંડના જુદાંજુદાં પરિણામ પ્રાપ્ત થાય છે.

અત્યારે શિક્ષણશાસ્ત્રીઓ માનવજીવનને અખંડ જેવા ઈચ્છે છે.

જે. આર. શર્મા જણાવે છે કે, “શારીરિક શિક્ષણ, શિક્ષણનો એ ભાગ છે જેમા નવ શરીરની હરકતો દ્વારા સંચાલિત કરવામાં આવે છે અને તેના ફળસ્વરૂપે વ્યક્તિના વ્યવહાર ઢાંચામાં પરિવર્તન થતું રહે છે.”

લે.મૈસ્ટ્રે જણાવે છે કે, “શારીરિક શિક્ષણ શિક્ષણનું એ સ્વરૂપ છે જે શારીરિક ક્રિયાઓના માધ્યમથી મનુષ્યના પૂર્ણ વિકાસ તથા પ્રશિક્ષણમાં યોગદાન આપે છે.”

ઉક્ત કથન થી એ વિગતો સ્પષ્ટ થાય છે કે શારીરિક શિક્ષણમાં પસંદ કરેલી પ્રવૃત્તિઓ દ્વારા વિદ્યાર્થીનો સર્વાંગી વિકાસ શક્ય બને છે. શારીરિક શિક્ષણ શૈક્ષણિક પ્રક્રિયાનું અભિન્ન અંગ છે.

સારાંશ:

શારીરિક શિક્ષણ એ શિક્ષણ છે. જેમાં શારીરિક પ્રવૃત્તિઓ દ્વારા વિદ્યાર્થીનો સર્વાંગી વિકાસ, શારીરિક, માનસિક, સાંવેગિક, સામાજિક, નૈતિક વિકાસ સાધવાનો છે. શારીરિક શિક્ષણ શાળાના બધાંજ વિદ્યાર્થીઓ માટે છે અને તેનો હેતુ બાળકોનો સર્વાંગી વિકાસ કરવાનો છે.

સામાન્ય શિક્ષણના ધ્યેય અને હેતુઓ એ શારીરિક શિક્ષણના પણ છે, કારણકે શારીરિક શિક્ષણ એ શિક્ષણ છે. શારીરિક શિક્ષણ અને સામાન્ય શિક્ષણ એકબીજાના પૂરક છે.

સંદર્ભગ્રંથ:-

શારીરિક શિક્ષણ અને રમતગમતના અદ્યતન પ્રવાહો

ડૉ.રમેશભાઈપટેલ

ડૉ.પી.ડી.શર્મા

શ્રીએ.કે.પટેલ

ડૉ.જી.ટી.સરવૈયા

શ્રીઆત્મારામજે.પટેલ

संस्कृतव्याकरणस्य भारतीयभाषासु सम्प्रभावः

लोकेशकुमारः

शोधच्छात्रः, व्याकरणविभागः

श्रीसोमनाथसंस्कृतविश्वविद्यालयः

यथाविषयमिहादौ विचार्यमेतद्यत्किं नाम व्याकरणमिति। यथाविश्रुति व्याकरणपदेन न तावच्छब्दशास्त्रमुद्धृत्य शब्दसाधुत्वासाधुत्वविवेचनमेव एषितव्यम्, किञ्च संसृताविह यस्य कस्यचनापि पदार्थजातस्य सूक्ष्मातिसूक्ष्मदृशा यद्विवेचनं विश्लेषणं परीक्षणं च सम्बोभवीति, तत्समस्तमपि प्रकरणं व्याकरणपदवाच्यं भवतीति। यथा हि याजुषीयमृक् तदभिव्यनक्ति तावत् -

दृष्ट्वा रूपे व्याकरोत् सत्यानृते प्रजापतिः।

अश्रद्धामनृते दधाच्छ्रद्धां सत्ये प्रजापतिः॥

प्रजापतिरसौ पदार्थजातानि रूपाणि दृष्ट्वा सत्यस्य चानृतस्य च व्याकरणमकरोत्। व्याकरणमिह विश्लेषणं विभाजनमिति यावत्। स चानृते अश्रद्धां सत्ये च श्रद्धां प्रतिष्ठापयामास। इहास्यामृचि सत्यपदेन अनृतपदेन चात्र व्याकरणदर्शनप्रसिद्धं स्फोटं ध्वनिं च यथाक्रममभ्यूहितुं शक्यते। यथा च नित्ये स्फोटे समादरः शाब्दिकानाम्, न तथा कार्ये ध्वनौ। इममेवाभिप्रायं शब्दब्रह्मविद् हरिरपि व्यानग् यथायथं नैजे वाक्यपदीये -

उपायाः शिक्षमाणानां बालानामुपलालनाः।

असत्ये वर्त्मनि स्थित्वा ततः सत्यं समीहते॥

अतो वैयाकरणानां यथामति व्याकरणमिति पदजातं पदार्थजातस्य कस्यचिदपि सत्यासत्यविवेचनमित्यास्ताम्। नामरूपात्मके जगत्यस्मिन् नाम्नां रूपाणां च, द्रव्यस्य आकृतेश्च, जातेर्व्यक्तेश्च, सतोऽसतश्च, भावस्याभावस्य च, प्रकृतेः प्रत्ययस्य च, उत्सर्गस्यापवादस्य च, सामान्यस्य विशेषस्य च, स्फोटस्य ध्वनेश्च, सन्धेर्विग्रहस्य च, समासस्य व्यासस्य च, पदार्थस्य वाक्यार्थस्य चेत्येवमादीनां समेषां सत्यासत्यतया विश्लेषणं विवेचनं परीक्षणं चैव व्याकरणमिति व्यपदेशं भजत इति दिक्।

इह तावद्यथाविषयं भाषाभिव्यक्तिव्याकरणस्य सम्बन्धसरण्या किञ्चन विचिन्त्यमिति धिया भाषाया माहात्म्यं तत्र च व्याकरणस्योपादेयित्वमिति पक्षो विचार्यते। का नाम भाषा इति समुज्जृम्भितपृच्छायां "आत्मगतभावा व्यक्तवाचं प्रपद्य भाष्यन्ते अभिव्यज्यन्ते वानया" इति व्युत्पत्तिमुपलभ्य 'भाष व्यक्तायां वाचि' इति धातोः करणे 'गुरोहश्च हलः' इति सूत्रेण कृते अकारप्रत्यये स्त्रियां भाषापदं व्याकृतं भवति लोके। भाषयैव तावल्लोकव्यवहाराः सरलसरण्या प्रतिपादयितुं शक्या लोकैरिति सम्मतं समेषाम्। यथाभ्यधायि काव्यादर्शकृता दण्डिना -

इह शिष्टानुशिष्टानां शिष्टानामपि सर्वथा।

वाचामेव प्रसादेन लोकयात्रा प्रवर्तते॥ इति

भर्तृहरिश्च सकललोकव्यवहारहेतुभूतां व्यक्तशब्दनिष्ठां भाषामेव बहुधा मन्वानस्तत्र व्याकरणस्योपादेयितां सुतरां व्याजहार –

इतिकर्तव्यता लोके सर्वा शब्दव्यापश्रया। यां पूर्वाहितसंस्कारो बालोऽपि प्रतिपद्यते॥^{vii}

शब्देष्वेवाश्रिता शक्तिर्विश्वस्यास्य निबन्धनी। यन्नेत्रः प्रतिभात्मायं भेदरूपः प्रतीयते॥^{viii}

न सोऽस्ति प्रत्ययो लोके यः शब्दानुगमादृते। अनुविद्धमिव ज्ञानं सर्वं शब्देन भासते॥^{ix}

अर्थप्रवृत्तितत्त्वानां शब्दा एव निबन्धनम्। तत्त्वावबोधः शब्दानां नास्ति व्याकरणादृते॥^x इति

अथ वेदशास्त्राणामपि यथायथमवबोधाय तेषां षट्स्वङ्गेषु प्राधान्यं व्याकरणस्यैव प्रतिपादयामास भगवान् भाष्यकारः।^x

इह तावदुपस्थाप्यमानैस्तत्तच्छास्त्रेषु निबद्धैः शिष्टप्रमाणैर्भाषासु सर्वादिमतया विश्रुतायाः संस्कृतभाषाया एव व्याकरणस्य प्रतिपादनं साधुत्वसाधुत्वविवेचनगतोपादेयितामुद्दिश्य विधीयमानमिति प्रतिपत्तव्यम्। संस्कृतभाषायास्तु सर्वास्वपि भाषासु प्राथम्यमिह नाशङ्क्यम्। कुत इति चेत्पुरातनभारतीयशास्त्राणां वेदोपनिषदारण्यकब्राह्मणादीनां संस्कृतवाच्येव निबद्धत्वादिति। पुरा चेयं नूनमेव दैनन्दिनलोकव्यवहारेष्वपि लोकैः प्रायुज्यतेति पाणिनीयशब्दानुशासनं भाष्यपथमानयतो भगवतो भाष्यकारस्य महाभाष्यगतशब्दार्थसम्बन्धस्य नित्यताया विवेचनप्रसङ्गे लोकव्यवहारस्य प्रमाणभूतमुपस्थापद्धिर्वचोभिरेभिः सुतरां विज्ञायते –

"सिद्धः शब्दार्थसम्बन्ध इति लोकतो विज्ञायते। यल्लोकेऽर्थमर्थमुपादाय शब्दान्प्रयुञ्जते, नैषां निवृत्तौ यत्नं कुर्वन्ति"^{xi} इति।

तत्रैव च लोकव्यवहारं तथा व्याहृत्य लोकव्यवहारेषु शब्दशास्त्रस्यापि महिमानं विगणयामास भाष्यकारः। तथा हि -

"यदि लोक एषु प्रमाणं किं शास्त्रेण क्रियते? लोकतोऽर्थप्रयुक्ते शब्दप्रयोगे शास्त्रेण धर्मनियमः"^{xii} इति।

इत्थमेव भाष्ये बहुत्र लोकव्यवहारमेवामुना प्रमाणीकुर्वतानेके सिद्धान्ताः प्रत्यपाद्यन्त शब्दशास्त्रगताः।

भगवान् पाणिनिरपि 'तदशिष्यं संज्ञाप्रमाणत्वात्'^{xiii}, 'प्रधानप्रत्ययार्थवचनमर्थस्यान्यप्रमाणत्वात्'^{xiv}, इति प्रब्रुवाणस्तत्कालिकीं संस्कृतभाषाया लोकव्यवहारितां भृशमभिव्यानञ्ज।

ततश्च प्रतिक्षणं परिवर्त्यमाने जगत्यस्मिन् कालान्तरेण आभ्यन्तरैर्बाह्यैश्च बहुविधप्रभावैः संस्कृतेतराः प्राकृतादयोऽपि भाषाः प्रादुरभूवन् भारतीयभुवि। याश्च संस्कृतस्यैवापभ्रंशतया बहुधा विगण्यन्ते भाषाविज्ञानविद्धिर्विबुधैः।^{xv} यथा हि निजगाद भर्तृहरिराचार्यः -

पारम्पर्यादिपञ्चशा निर्गुणेष्वभिधातृषु।

प्रसिद्धिमागता ये तु तेषां साधुरवाचकः॥^{xvi} इति

साम्प्रतं प्रदेशबहुलेऽस्मिन् भारतेदेशे प्रतिप्रदेशं प्रायेण प्रादेशिकानामेव तेषां स्वीया मातृभाषा विलसन्ति व्यवहियमाणाः। एतास्वपि प्रादेशिकभाषासु प्रयुक्तशब्दानां परम्परया प्राप्तसंस्कृतभाषायाः प्रभावात् न्यूनाधिकतया साम्यं बहुधा लक्ष्यत एव तावत्। अद्यापि विभिन्नेषु प्रदेशेषु व्यवहियमाणेषु शब्देषु संस्कृतशब्दानां प्रभावो भूरि कर्णगोचरतां यात्येवेति न विप्रतिपत्तिरास्तां कस्यचन। ततश्च तत्र पदपदार्थविचारणपरम्परायां नूनं

संस्कृतव्याकरणस्योपादेयित्वं सुतराममभ्युपपत्तुं शक्नुमो वयम्। संस्कारहीनैरुच्चारणादिष्वशक्तैश्चाभिधायकैः प्रयुज्यमानाष्वपञ्चभाषासु च संस्कृतभाषायाः प्रभावो वाक्यपदीयकारेण स्फुटं प्रत्यपाद्यत यथा -

दैवी वाग् व्यवकीर्णैर्यमशक्तैरभिधातुभिः।

अनित्यदर्शिनां त्वस्मिन् वादे बुद्धिविपर्ययः॥^{xvii} इति

अतः संस्कृतभाषायाः पदेषु वा वाक्येषु वा पदसंस्कारधिया वा वाक्यसंस्कारधिया वा साधुत्वसिद्धान्तमुपस्थापयतो संस्कृतव्याकरणस्य विचारणाप्रसङ्ग इव दैव्या वाचः परतो जायमानास्वितरास्वपि भाषासु भाषानियमनपद्धतौ व्याकरणविचारप्रसङ्गस्य बहुधा साम्यं स्यादेवेति सिद्ध्यति।

यथाच भारतस्य राजभाषात्वेन प्रसिद्धिं गताया हिन्दीभाषायाः संस्कृतोद्भवशब्देषु पदार्थविचारगतायां शब्दव्युत्पादनवेलायां पियक्कड़, झगड़ालु, पढाई, लिखाई, दिखाऊ, चलाऊ, लुटेरा, दुबला, निकम्मा, पनचक्की, रसोईघर, मनमौजी इत्येवमादीनां शब्दानां प्रकृतिप्रत्ययोपसर्गसमासादीनां च प्रक्रियाणां व्यवस्थापनधिया संस्कृतव्याकरणस्यैव पद्धतिरिह समाश्रिता परिदृश्यते। आद्यन्त्यमध्यलोपादिव्यवस्थापि संस्कृतव्याकरसदृश्येव तावत्। तद्यथा :-

- 'कन्धा' (स्कन्ध), 'थाली' (स्थाली) इत्यादिषु आद्यक्षरस्य सकारस्य लोपः।
- 'कई' (कति), 'सब' (सर्व) 'रात्रि' (रात) इत्यादिषु मध्याक्षरस्य लोपः।
- 'मां' (माता), 'नीम' (निम्ब), 'व्यंग' (व्यङ्ग्य) इत्येवमादिषु अन्त्याक्षरलोपः।

तथैव धरती, चांद, पानी, खेत इत्येवमादयो विकारमापन्ना भूयांसः शब्दाः संस्कृतव्याकरणसरण्या इत्थमेव विवेचयितुं शक्याः।

वाक्यविन्यासधियापि कारकप्रकरणमाश्रित्य यदि विचिन्त्यते चेद् हिन्दीभाषाया व्यवहारे वाक्येषु प्रयुक्तानां शब्दानां यथाक्रमं संस्कृतेनानुवादवेलायां नार्थो विभिद्यत एवेति प्रायेण पश्यामो वयम्।

इत्थमेव न्यास्वपि प्रादेशिकभाषासु शक्यमिदं विचिन्तयितुं स्फुटम्। तत्रादौ संस्कृतभाषया न्यून्येन वाधिकायेन वा साम्यं गतेषु शब्देषु संस्कृतव्याकरणपद्धत्या अर्थाविर्भावः सुतरां शक्यः प्रतिपादयितुम्। भाषाविदोऽपि इमान्येव निमित्तभूतानि तत्त्वानि विविधानां भाषाणामर्थावगमे संसूचयन्ति तावत्।^{xviii}

यथा च वैयाकरणानां नैरुक्तानां च स्फुटोऽयं राद्धान्तो यत्सर्वाण्यपि नामजातानि आख्यातजान्येवेति। तदाह भाष्यकारः -

"नाम च धातुजमाह निरुक्ते व्याकरणे शकटस्य च तोकम्"^{xix} इति

व्यवहियमाणस्य कस्यचिदपि पदस्य मूलतयार्थाभिधायी धातुरेव तत्र वरिवर्ति, यश्च वैयाकरणैः पदस्य प्रकृतिरिति व्याह्रियते। अनयैव मूलप्रकृत्या प्रत्ययं विनियोज्य यथायथं शब्दप्रतिपादनं क्रियते शाब्दिकैः। तदुक्तम्-

"न केवला प्रकृतिः प्रयोक्तव्या, नापि केवलः प्रत्ययः प्रयोक्तव्यः। प्रकृतिप्रत्ययौ सहार्थं ब्रूतः"^{xx} इति

शाब्दिकानामिममपि सिद्धान्तमास्थाय संस्कृतेरभाषासु धातुसाम्यं विचिन्त्य व्याकरणप्रतिपादितधात्वर्थनिर्देशान् प्रतिपद्य तत्तत्पदपदार्थावधारणे गतिरतितरां शक्या प्रतिपादयितुमितीयं सरणी

संस्कृतेतरभारतीयभाषासु संस्कृतव्याकरणस्य परिचिन्तनं कृतकारित्वमेवास्य जनयतितरां भाषावबोधाय भाषाशास्त्रमधीयानानां वा संस्कृतेतरभाषाः प्रशिक्षिषूणां वा।

इत्थमुपसंहृत्य इदमेवाख्यातुं शक्यं यद्भाषास्वादिमतया संस्कृतस्यैव विद्यमानत्वादेतद्गतः कश्चन महान् प्रभावः परम्परया भारतीयास्वान्यासु भाषासु व्यापकतया परिदृश्यते। तस्मात्संस्कृतभाषायै तत्पदपदार्थव्युत्पादनादिषु यथा संस्कृतव्याकरणं महदुपकारि लक्ष्यते, तथा संस्कृतेतरभाषास्वपि तद्गतपदार्थादिविचिन्तने तस्य सुतरामुपादेयित्वं न कथञ्चिदवज्ञातुं वा तिरोधातुं वा शक्यत इति॥

सन्दर्भाः -

- i यजुर्वेदः, 19.77
- ii वाक्यपदीयम्, 2.238
- iii पाणिनीयो धातुपाठः, भ्वादिगणः
- iv पाणिनीयाष्टाध्यायी, 3.3.103
- v काव्यादर्शः, 1.3
- vi वाक्यपदीयम्, 1.121
- vii तत्रैव, 1.118
- viii तत्रैव, 1.123
- ix तत्रैव, 1.13
- x पातञ्जलमहाभाष्यम्, पस्पशाहितकम्
- xi तत्रैव
- xii तत्रैव
- xiii पाणिनीयाष्टाध्यायी, 1.2.53
- xiv तत्रैव, 1.2.56
- xv भाषाविज्ञान एवं भाषाशास्त्र, डॉ कपिलदेव द्विवेदी
- xvi वाक्यपदीयम्, 1.154
- xvii तत्रैव, 1.155
- xviii भाषाविज्ञान एवं भाषाशास्त्र, डॉ कपिलदेव द्विवेदी
- xix पातञ्जलमहाभाष्यम्, 3.3.1
- xx पातञ्जलमहाभाष्यम्, 1.2.64

किरातार्जुनीयम् के पदों में यमक का प्रयोग ।

प्रियंका आर. पटेल

पीएच. डी. शोधछात्रा (संस्कृत)

गुजरात युनिवर्सिटी

यमक अलंकार की परिभाषा

यमक शब्द का अर्थ होता है – दो, जब एक ही शब्द ज्यादा बार प्रयोग हो पर हर बार अर्थ अलग-अलग आये वहाँ पर यमक अलंकार होता है। अर्थात् जिस प्रकार अनुप्रास अलंकार में किसी एक वर्ण की आवृत्ति होती है उसी प्रकार यमक अलंकार में किसी काव्य का सौन्दर्य बढ़ाने के लिए एक शब्द की बार-बार आवृत्ति होती है। यह अलंकार, Hindi Grammar के Alankar शब्दालंकार के भेदों में से एक है।

यमक अलंकार का उदाहरण

माला फेरत जग गया, फिर न मन का फेर ।
कर का मनका डारि दे, मन का मनका फेर ॥

पद्य में 'मनका' शब्द का दो बार प्रयोग किया गया है। पहली बार 'मनका' का आशय माला के मोती से है और दूसरी बार 'मनका' से आशय है मन की भावनाओ से।

विकचपाटलपुष्पकदम्बकं ह्युपरिसारितकटणपाणिना ।
मुकुलजालमुप्रेक्ष्य विचिन्वती वरतनू रतनूपुरका बभौ ॥

कंगन को उपर खिसका कर हाथ से, कञ्ची कलियों के गुच्छों को छोडकर पूर्णविकसित पाटल- पुष्प के समूह को तोडती हुई, रुनझुन बिछुओं वाली कोई सुन्दरी दिखाई पडी।

उपर्युक्त उदाहरण में 'रतनू' 'रतनू' में विद्यमान स्वर- व्यञ्जन संहति पृथक् अर्थ वाली है। दोनों आवृत्तियों में इसकी समान क्रम से आवृत्ति हुई है।

श्लोको के पदों में यमक का प्रयोग

कवि भारवि सर्ग १५ के कई श्लोकों में यमक का प्रयोग करते है। कभी यमक पाद के आदि शब्दों में होता है तो कभी कभी यमक अलंकार अन्तिम पदों में भी होता है। कभी एक ही पद के आदि और अन्तिम वर्णों में यमक होता है तो कभी कभी एक ही श्लोक के चारों पादों में एक जैसे पद या शब्द पुनरावर्तित होते है जिसे महायमक कहते है। कवि यमकयोजना से अपने वाक्यों में वैविध्य सिद्ध करते है।

पादान्तादियमक

मा विहासिष्ट समरंसमरन्तव्यसंयतः ।
क्षतं क्षुण्णासुरगणैरगणैरिव किं यशः॥१

1. किरातार्जुनीयम् - १५.८

श्लोकार्थः –

रमण और युद्ध को समान समझने वाले हे प्रथमो ! तुम लोग संग्राम को मत छोड़ो । दैत्य गणों को जीतनेवाले तुम लोग गणों से भिन्न होकर अपने यश को नष्ट क्यों कर रहे हो ?

यहाँ प्रथम पद के अन्त में और द्वितीय पद के आदि शब्द में यमक है (समरं) तथा तृतीय चरण के अन्तिम शब्द और चतुर्थ चरण के आदि यानि प्रथम पाद में 'गणैः' शब्द से पादान्तादियमक बनता है ।

पादादियमक

वनेऽवने वनसदां मार्गं मार्गमुपेयुषाम् ।
बाणैर्बाणैः समासक्तं शङ्केऽशं केन शाम्यति ॥2

श्लोकार्थः—

वनेचरों के द्वारा रक्षक वन में रास्ते रास्ते में प्राप्त होनेवाले तुम लोगो के ध्वनियुक्त बाणों से सम्बद्ध दुःख किस उपाय से शान्त होगा ? मैं ऐसी आशंका कर रहा हूँ ।

यहाँ चारों पाद के आदि में वनेऽवने, मार्गं मार्गं, बाणैर्बाणैः, शङ्केऽशंकेन-जैसी यमकयोजना है जिससे चारों वाक्यों में चमत्कृति आती है ।

द्विचतुर्थयमक

तद्गुणा ददृशुर्भीमं चित्रसंस्था इवाचलाः ।
विस्मयेन यतोर्युद्धं चित्रसंस्था इवाचलाः ॥3

श्लोकार्थः—

शिवजी और अर्जुन के उस युद्ध को प्रमथ लोग चित्रकार पर्वतों के समान और आश्चर्य से चित्रलिखित पर्वतों के समान निश्चल होते हुए आश्चर्य से देखने लगे ।

यहाँ द्वितीय और चतुर्थ चरण में समान वर्णन्यास होने से द्विचतुर्थयमक बनता है ।

आद्यन्तयमक

अवद्यन्पत्रिणः शंभोः सायकैरव सायकैः ।
पाण्डवः परिचक्राम शिक्षया रणशिक्षया ॥4

श्लोकार्थः—

अर्जुन ने अन्त करनेवाले बाणों से शिवजी के बाणों को खण्डित कर दिया, उत्साह से और युद्ध के अभ्यास से भी वे घूमने लगे ।

इस श्लोक में द्वितीय चरण के आदि और अन्त में तथा चतुर्थ चरण में आदि और अन्त में समान वर्ण समूह होने से वाक्यों में आद्यन्तयमक बनता है ।

शृङ्खलायमक

2. किरातार्जुनीयम् -१५.१०
3. किरातार्जुनीयम् -१५.३५
4. किरातार्जुनीयम् -१५.३७

तेन व्यातिनिरे भीमा भीमार्जनफलाननाः ।
न नानुकम्प्य विशिखाः शिखाधरजवाससः ॥⁵

श्लोकार्थः-

शिवजी ने भयंकर भयनिवारणरूप प्रयोजनरूप अग्रभाव (नोक) वाले तथा मयूर के पंखरूप जिनके वस्त्र थे ऐसे बाणों को दया से नहीं छोड़ा था यह नहीं, परंतु दया से छोड़ा था ।

इस श्लोक में प्रथम चरण के अन्त में और द्वितीय चरण के आरम्भ में 'भीमाः' इन दो वर्णों की और तृतीय चरण के अन्त में शिखा और चतुर्थ चरण के आरम्भ में शिखा इन दो वर्णों की आवृत्ति से शृङ्खला यमक नामक अलंकार है ।

महायमक

विकाशमीयुर्जगतीशमार्गणा विकाशमीयुर्जगतीशमार्गणाः ।
विकाशमीयुर्जगतीशमार्गणा विकाशमीयुर्जगतीशमार्गणाः ॥⁶

श्लोकार्थः-

अर्जुन के बाण चारों ओर फैल गये, लोक में शिवजी के बाण विषम गति को प्राप्त हुए । अर्जुन के बाण खण्डित हुए । असुरों को मारने वाले प्रमथगण आश्चर्य को प्राप्त हुए । शिवजी का अन्वेषण करनेवाले देवता और ऋषियों के समूह आकाश में प्राप्त हुए ।

इस पद्य में चारों चरणों की पदावली समानरूप में रहने से महायमक नामक अलंकार बनता है । भारवि ने श्लोक के चरण में यमकयोजना करके वाक्यवैविध्य भी प्रस्तुत किया है ।

5. किरातार्जुनीयम् - १५.४२

6. किरातार्जुनीयम् - १५.५२

पञ्चाङ्गेन समन्वितं हेमशब्दानुशासनम् ॥

नाम - सागरः महेशकुमार

अध्यापकः - श्रीशङ्कराचार्यसंस्कृतमहाविद्यालयः, द्वारका

गवेषकः - श्रीसोमनाथसंस्कृतविश्वविद्यालयः, वेरावलम्

➤ प्रस्तावना -

संसारेऽस्मिन् सर्वे प्राणिनः स्वजीवनयापनाय सांकेतिकभाषायाः माध्यमेन भावनया च वर्तनं कुर्वन्ति, तथैव प्राणिषु श्रेष्ठतमगणनाप्रसङ्गे मानवानां क्रमः प्रथमः । समस्त मानवजातीनां जीवनोन्नतिकारिणी या वर्तते सा भाषयाभिज्ञायते । यतो हि विविधदेशेषु लौकिकमातृभाषा अस्त्येव किन्तु सर्वभाषामातासदृशी संस्कृतभाषायाः गौरवं जगति सुविख्यातः इति वयं जानीमः । अत्र संस्कृतवाङ्मये पूर्वाचार्यैः स्वचिन्तनमननपुरस्सरं संस्कृतभाषायाः संवर्द्धनार्थं संरक्षणार्थं महद्योगदानं प्रदत्तम् । तत्र द्वादशशताब्द्यां प्राकृतसंस्कृतभाषयोः अनुशासनार्थं श्रीहेमचन्द्राचार्याः धरातलेऽस्मिन् बभूव । तैः पाणिन्यादि महापुरुषाणामनुकरणपूर्वकं स्वमौलिकदृष्ट्या शब्दानामनुशासनार्थम् अष्टाध्यायसमन्वितं “श्रीसिद्धहेमशब्दानुशासनम्” विरचितम् । अस्यानुशासनस्य पञ्चाङ्गानि महत्त्वपूर्णानि सन्ति, तस्मिन् विषये संक्षिप्ततया विवेचनमत्र प्रस्तूयते मया ।

श्रीहेमचन्द्रः कविकालिदासं

सर्वज्ञकल्पः कविचक्रवर्ती ।

योगे च पातञ्जलयोगसूत्रं

ज्ञानात् मुनीन्द्रोऽप्यधरीचकार ॥

‘कलिकालसर्वज्ञः’ इत्युपाधिनालङ्कृतः समग्रवैदिकवाङ्मय-न्याय-मीमांसा- दर्शनेतिहास-पुराणादि ग्रन्थानां कलिकाले जैनपरम्परायाः पोषकः, विस्तारकः, संवर्द्धकोऽयं महान् प्रकाण्डपण्डितयुगपुरुषश्च श्रीहेमचन्द्राचार्यः वसुधायामस्यामजायत ।

यतो हि हेमचन्द्राचार्यात् पूर्वं पाणिन्यादि महन्तो वैयाकरणाः बभूवुः । किन्तु आचार्येण स्वकुशाग्रबुद्ध्या वर्तमानस्थोपलब्धसमस्तव्याकरणग्रन्थानामवलोकनं कृत्वा सर्वाङ्गपरिपूर्णः, सरल-सरस-सारगर्भितश्च व्याकरणग्रन्थं रचयामास ।

भ्रातः ! संवृणु पाणिनिप्रलपितं कातन्त्रकन्था वृथा

मा कार्षीः कटु शाकटायनवचः क्षुद्रेण चान्द्रेण किम् ।

किं कण्ठाभरणादिभिर्बठरयस्यात्मानमन्यैरपि

श्रूयन्ते यदि तावदर्धमधुराः श्रीसिद्धहेमोक्तयः ॥¹

¹ प्रबन्धचिन्तामणिः पृ, ६१

पाणिनेर्लक्षणं वेदस्याङ्गमित्यत्र च द्विजाः । अवलेपादसूयन्ति कोऽर्थस्तैरुन्मनायितैः ॥

यशो मम तव ख्यातिः पुण्यं च मुनिनायकः । विश्वलोपोपकाराय कुरु व्याकरणं नवम् ॥²

सिद्धराजेन कारित्वात् सिद्धम् । हेमचन्द्रेण कृतत्वात् हेमचन्द्रम् । ग्रन्थेऽस्मिन् संस्कृत-प्राकृत-अपभ्रंशशब्दानामनुशासनं निहितमस्ति तेन ग्रन्थोऽयं व्याकरणवाङ्मये संस्कृतजगति सुप्रसिद्धः । पञ्चाङ्गपरिपूर्णसमन्वितव्याकरणे सूत्रवृत्त्युदाहरणानि प्रतिपादितानि सन्ति । तत्र संस्कृतशब्दानाम् अनुशासनार्थमध्यायसप्तसु सूत्राणि निबद्धानि तथा चान्तिमेऽध्याये प्राकृतसूत्राणामनुशासनं ग्रथितम् ।

श्रीसिद्धहेमशब्दानुशासनम् –

सिद्धहेमशब्दानुशासनं संस्कृतप्राकृतभाषयोर्व्याकरणमस्ति । अत्र अष्टौ अध्यायाः प्रत्यध्यायं चत्वारः पादाश्च सन्ति । प्रारम्भिकेष्वध्यायेषु सप्तसु अष्टाविंशतिपादेषु ३५६६ सूत्रैः संस्कृतभाषायाः अनुशासनं क्रियते, अन्तिमेऽष्टमाध्याये च १११९ सूत्रैः महाराष्ट्री-शौरसेनी-मागधी-पैशाची-चूलिकापैशाची-अपभ्रंशप्रभृतीनां प्राकृतभाषाणाञ्चानुशासनं वरीवर्ति । व्याकरणस्यास्य प्रकरणानि क्रमपूर्वं यथा - संज्ञाप्रकरणम्, स्वरसन्धिः, व्यञ्जनसन्धिः, स्यादिप्रकरणम्, कारकप्रकरणम्, षत्वप्रकरणम्, स्त्रीप्रत्ययः, समासः, आख्यातः, कृदन्तः, तद्धितप्रकरणम्, प्राकृतव्याकरणम् इति । 'प्रकृतिः संस्कृतम् तत्र भव तत आगत वा प्राकृतम् ' ³ । संस्कृतभाषामाध्यमेन प्राकृतभाषाशिक्षणार्थमग्निमसप्तसु अध्यायेषु संस्कृतभाषायाः अनुशासनं निर्दिष्टम् । सूत्र-स्वोपजलघुवृत्ति-बृहद्वृत्ति तथा बृहन्याससहितस्यास्य व्याकरणस्य रचना श्रीहेमचन्द्राचार्येण कृता इति मेरुतुङ्गस्याभिप्राये १२५००० श्लोकेन मतं संगृह्यते⁴ ।

पञ्चाङ्गानि –

श्रीहेमसूरयोऽप्यत्रालोक्य व्याकरणव्रजम् । शास्त्रं चकुर्वन् श्रीमत्सिद्धहेमाख्यमद्भुतम् ॥

द्वात्रिंशत्पादसंपूर्णमष्टाध्यायमुणादिमत् । धातुपारायणोपेतं गणलिङ्गानुशासनम् ॥

सूत्रसद्वृत्तिमन्नाममालानेकार्थसुन्दरम् । मौलिं लक्षणशास्त्रेषु विश्वविद्वद्धिरादृतम् ॥⁵

(१) सूत्रपाठः (२) धातुपाठः (३) उणादिपाठः (४) लिङ्गानुशासनम् (५) गणपाठः

(१) सूत्रपाठः - प्रथमाध्याये प्रथमपादे "अर्हम्" १।१।१ इति सूत्रं विरच्य पूर्वाचार्यपरम्पराम् अनुसृत्य मङ्गलाचरणं कृतम् । ततः "सिद्धि स्याद्वादात्" १।१।२ सूत्रद्वारा समस्त शब्दानां सिद्धिः, निष्पत्तिः तथा जप्ति अनेकान्तवादेन स्वीकृतः । "लोकात्" सूत्रेण लौकिकज्ञानेन लोकाचारेण वा शास्त्रेष्वनिर्दिष्टसंज्ञाः ज्ञातव्या इति । द्वितीयपादे संज्ञाप्रकरणं विलिख्य लाघवार्थं वर्णकार्याणां विवेचनं प्रस्तुतम् । तृतीयपादे व्यञ्जनसन्धिः निरूपितम् । विसर्गसन्धेः निरूपणमपि अत्र विद्यते । यतो हि आचार्येण विसर्गसन्धे अन्तरभावं व्यञ्जनसन्धौ कृतोऽस्ति चतुर्थपादे स्याद्यन्त- (षड्लिङ्ग)प्रकरणस्य आरम्भो जायते । शब्दरूपाणां विवेचना अत्र विहिता ।

2 . हेमसमीक्षा पृ. ३३

3 . आचार्य हेमचन्द्र और उनका शब्दानुशासन : एक अध्ययन पृ. सं. १७

4 . हेमसमीक्षा पृ. ४६

5 प्रभावकचरित श्लोक संख्या ९६-९८

द्वितीयाध्याये प्रथमपादस्यारंभो स्त्रीलिङ्गप्रकरणेन भवति व्यञ्जनान्तशब्दानामनुशासनम् अवटङ्कितम् । तत्रैव सहायकरूपेण तद्धित, कृदन्त, तिङन्तप्रकरणस्य च सूत्राण्यपि समागतानि । द्वितीयपादे कारकस्य परिभाषां दत्त्वा पाणिनितुल्य आचार्येणापि अधिकारित्वेन परित्यजति ।

तृतीयपादे लत्व, षत्व, णत्वविधेः प्रतिपादनं कृतमस्ति । ततः समास, तद्धित, तिङन्त, उपसर्ग, अव्ययमित्यादिनां भिन्नस्थितौ णत्वभावं प्रदर्शितमस्ति । चतुर्थपादे स्त्रीप्रत्ययप्रत्ययानामुल्लेखो वरीवर्ति ।

तृतीयाध्याये प्रथमपादे वर्ण्यविषयोऽस्ति समासः । द्वितीयपादे समासप्रकरणस्य परिशिष्टचर्चा अर्थात् समासादनन्तरं तथा समासनिमित्तकृतकार्यान्तरं सामासिकप्रयोगे केचन विशिष्टकार्याणि भवन्ति, यथा अम्, सुब्लुक्, ह्रस्वप्रभृतिनियमानां विवरणं प्रकरणेऽस्मिन् समायोजितम् । तृतीयपादः क्रिया-प्रकरणम् इति गण्यते । आचार्येण सामान्यतः वृद्धि-गुण-धातुज्ञानस्यावश्यकता प्रतिपादिता । कातन्त्रानुसारं आचार्यप्रवरेण क्रियायाः दशावस्था स्वीकृता । क्रमेण यथा वर्तमाना-सप्तमी-पञ्चमी-ह्यस्तनी-अद्यतनी-परोक्षा-आशीः-श्वस्तनी-भविष्यन्ती एवं क्रियातिपत्ति इति । चतुर्थपादे प्रत्ययविशिष्टधातूनां विवरणं वर्तते । पाणिनिना अपि “सनाद्यन्ता धातवः” सूत्रनिर्माणेन इदमेव सिद्धान्तमुद्घोषितमस्ति ।

चतुर्थाध्यायस्य प्रथमपादारम्भः द्वित्वविषयाश्रयेण भवति । पादस्थान्तिमसूत्रेषु कृत्प्रत्ययानां विधानं विहितमस्ति । द्वितीयपादोऽपि अग्रिमसूत्राणां पूरकः । समस्तविकाराणां एवं विकारेणोत्पन्नसमस्तशब्दानां स्थितौ प्रकाशः प्रकाशितः । तृतीयपादे गुण-वृद्धि इत्येतस्य नियमनं कृतम् । ततः गुण-वृद्धि-निषेधस्य च चत्वारि सूत्राणि रचितानि । पादोऽयं धातूनाम् आदेशविधानेन प्रारभ्यते । धातूनां विविधपरिस्थितौ इडागमः तथा इडागमाभावस्य निरूपणं वर्तते । पादस्थान्तिमसूत्रेण आख्यातप्रकरणस्य समाप्तेः सूचना प्राप्यते । येषां नियमनं पूर्वं नोल्लिखितं तस्य आगम-आदेशसंबन्धितनियमानां निरूपणं कृतम् ।

पञ्चमपादस्यास्यारंभे “आतुमोऽत्यादिः कृत्” इत्यनेन सञ्जायते । प्रारम्भिक- एकादशसूत्रेषु कर्त्रर्थे प्रयुज्यमाणाः प्रत्ययानां निरूपणं विद्यते । ततः द्वादशसूत्रेषु आधारार्थाङ्गत क्तप्रत्ययस्य उल्लेखस्तु सुस्पष्टः । प्रथमपादस्थान्तिमं सूत्रं भूतार्थपरिचायकः अतः द्वितीयपादस्य प्रथमसूत्रेऽपि भूतार्थः प्रवृत्तः । ततः भूतकालाद्यतनीयावस्थायाः विधानं विधत्ते । तृतीयपादे भविष्यार्थकप्रत्ययानां संग्रहस्य चेष्टा दृश्यते । “तत् सामीप्ये सद्ब्रह्म” सूत्रेण पादारम्भो कृतः । ततः कालवाचकप्रयोगानां कालविधायकप्रत्ययानाञ्च अनुशासनम् अनुशासितः ।

षष्ठमाध्यायारंभे “तद्धितोऽणादिः” सूत्रमिदं प्रतिज्ञासूत्रेण प्रस्थापितः । अणादि वक्ष्यमाणाः प्रत्ययाः तद्धितसंज्ञका इति । अपत्यार्थे णार, एयण्, इकण्, ऐकण , वय, ईय इत्यादि प्रत्ययानां विवरणं प्रस्तुतम् । पादेऽस्मिन् रक्तः, समूह एवम् अवयवविकारादि अर्थे तद्धितप्रत्ययानां विधानं कृतम् । ततः भ्रातृ-दुग्ध-राष्ट्र-निवासादि-चातुर-देवता-प्रहरण-तदधीत-सामेत्य-व्रती-भक्ष्य-अपत्यादि अर्थेषु प्रत्ययानामनुशासनं कृतम् । तृतीयपादे “शेषे” सूत्रस्यारम्भात् ज्ञायते अपत्यादि अर्थाद् भिन्न प्राग्जातीय अर्थे वक्ष्यमाणप्रत्ययाः भवन्ति । पादेऽस्मिन् एयण्, इय, एत्य, ईन, य , एयक्य्, त्यण्, टापनाण्, त्यच्, इकण्, अकञ् इत्यादि प्रत्ययाः पठिताः । चतुर्थपादेऽस्मिन्पि शेषप्रत्ययानां वर्णनं विहितम् । तत्र प्रधानतः इकण्-प्रत्ययस्य अनुशासनमधिकं प्राप्यते ।

सप्तमाध्यायस्यारम्भः 'य'-प्रत्ययेन विजायते । इयात्,अर्वाक् तथा य-इति प्रत्ययत्रयः अधिकृतः । द्वितीयपादस्यास्य मुख्यवर्ण्यविषयः वर्तते संज्ञा-विशेषणम् । तत्रादौ 'मतुप्'-प्रत्ययः रचितः । ततः इत्, इक्, त, म, युस, इल, आरक, ईयस, ऊ, ल, इल, गिम्, र, श, ण इत्यादि प्रत्ययाः भणिताः तृतीयपादोऽयं प्राकृतार्थक-'मयट'-प्रत्ययेन प्रारभ्यते । समासान्ततद्धितप्रत्यया अत्र प्रतिपादिताः । चान्तिमपादे तद्धितप्रत्ययानां निरूपणानन्तरं स्वरविकृतिनिर्देशः क्रियते । लुक्-प्रकरणं, प्लुत-प्रकरणं, स्थानिवद्भावः तन्निषेधकानि सूत्राण्यपि रचितानि ।

अष्टम अध्यायोऽयं प्राकृतभाषीयशब्दानाम् अनुशासनम् करोति । तत्र प्रथमपादे सन्धिः, व्यञ्जनान्तः, शब्दः, अनुस्वारः, लिङ्गम्, विसर्गः, स्वरव्यञ्जनप्रत्ययस्य च विवेचनमस्ति ।

द्वितीयपादेऽस्मिन् व्यञ्जनपरिवर्तनम् , स्वरभक्तिः, वर्ण-वैपर्ययः, शब्ददेशः, तद्धित-निपातनम् एवञ्च अव्ययानां निरूपणं निरूपितमस्ति । तृतीयपादे कारक-विभक्त्य-क्रियारचनासंबन्धित- नियमानां च विवरणं विहितम् । चान्तिमे पादे महाराष्ट्री, शौरसेनी, मागधी, पैशाची , इत्यादीनां विशेषतायाः चर्चा कृता ।

इत्थं द्वात्रिंशत्चरणसंयुतमष्टाध्यायेन विभाजितमिदं व्याकरणशास्त्रमाचार्येण व्यरचीति ज्ञायते ।

२. धातुपाठः - धातुपाठस्तु शब्दानुशासनस्याभिन्नाङ्गत्वेन परिगण्यते । आरम्भे भणति धातुमूलत्वमेव धातुप्रकृतिः। धातुप्रकृतिस्तु द्वेषा शुद्धा प्रत्ययान्ता च । शुद्धा भूः इत्यादिः । प्रत्ययान्ता गोपाय जुगुप्सु , भावि इत्यादिः । एषापि शुद्धमूलैवेति शुद्धैवोदाहृत्यते ।

हेमचन्द्राचार्येण हैमधातुपारायणग्रन्थस्य स्वतन्त्रतया स्वोपज्ञवृत्तिरपि लिखिता वर्तते ।

श्रीसिद्धहेमव्याकरणनिवेशितान् स्वकृतधातून् । आचार्य-हेमचन्द्रो विवृणोत्यहं नमस्कृत्य ॥

अस्यां वृत्तौ धातुप्रकृतिर्द्विधा प्रकल्पिता । (१) शुद्धा (२) प्रत्ययान्ता इति । अस्मिन् पाठे सर्वानाहत्य १९८० धातवः सन्ति । नवगणान्तर्गत सानुबन्धभावेन धातुसङ्ख्यानामुल्लेखः अधः प्रदीयते ।

गणनाम	अनुबन्धकः	धातुसङ्ख्या
भ्वादिगणः		१०५८
अदादिगणः	क् - अनुबन्धः	७१+१४
x	x	x
दिवादिगणः	च् - अनुबन्धः	१४२
स्वादिगणः	ट् - अनुबन्धः	२९
तुदादिगणः	त् - अनुबन्धः	१५८
रुधादिगणः	प् - अनुबन्धः	२६
तनादिगणः	य्- अनुबन्धः	०९
क्र्यादिगणः	ग् - अनुबन्धः	६०

चुरादिगणः	ण् – अनुबन्धः	४१३
-----------	---------------	-----

३. गणपाठः - येषु शब्दसमूहेषु व्याकरणस्य नियमाः भवितुमर्हन्ति सः गणपाठ इति विगण्यते । तत्र “श्रितादिभिः” ३/१/६२ सूत्रेऽस्मिन् श्रित-अतीत-पतित-गत-अन्यस्त-प्राप्त-आपन्न-गामिन्-आगामिन् इति श्रितादयः पठिताः । अस्य गणपाठस्य बृहद्वृत्तौ केचन सूत्राणामनुशीलनं कृतम् । आचार्येण बृहन्न्यासस्य रचना बृहद्वृत्तिरुपरि कारितम् । हेमसूरिणा लघुबालकानाम् अध्ययनार्थं लघुवृत्तेः रचना कृता तत्र (६०००) षड्सहस्रश्लोकानां रचना रचिता, तथैव मध्यमबुद्धियुक्तानां कृते मध्यमवृत्तिः रचिता तत्र (१२०००) द्वादशसहस्रश्लोकानां रचना कृता, एवं प्रौढानां कृते बृहद्वृत्तेः रचना कृता (१८०००) अष्टादशसहस्रश्लोकानां रचना कारिता । इत्थमाचार्येण व्याकरणशास्त्रोपरि (९००००) नवतिसहस्रश्लोकपरिमाणं यावत् विवरणं ‘शब्दमहार्णवन्यासः’ अथवा ‘बृहन्न्यासः’ नाम्ना प्रकाशितः ।

४. उणादिपाठः – “उणादयः” ५/२/९३ वृत्तौ लिखितं यत् सदर्थार्थाद्भातोरुणादयो बहुलं स्युः । इत्थं उणादिपाठस्य परिचयः कारितः । कृ-वा-जि-स्वदि-साध्य-शौ-दृ-स्ना-सनि-जानि-रह-इणभ्य उण इति अनुशिष्टः । उणादिप्रत्ययानां बहुलतां विचार्य आचार्येण १००६ षडुत्तरसहस्रसूत्राणां रचना कृता वर्तते । उणादिसूत्रोपरि विरचित हेमचन्द्राचार्यस्य स्वोपज्ञवृत्ति उपलब्धाऽस्ति । ‘उणादिगणसूत्रम्’ इति ग्रन्थस्य संपादनं प्रा. ज्जोनकीस्टमहोदयेन कृतः । तस्यान्ते प्रा. टोमस जेचारीमहोदयेन उणादिनां शब्दसूची परिशिष्टरूपेण क्रमबद्धतया प्रतिपादितास्ति । आचार्यः प्रारम्भे भणति यत् –

श्रीसिद्धहेमचन्द्रव्याकरणनिवेशिनामुणादिनाम् । आचार्यहेमचन्द्रः करोति विवृतिं प्रणम्यार्हम् ॥

५. लिङ्गानुशासनम् –

निःशेषनामलिङ्गानुशासनान्यभिसमीक्ष्य संक्षेपात् ।

आचार्यहेमचन्द्रः समदृढदनुशासनानि लिङ्गानाम् ॥^६

संस्कृतभाषायां लिङ्गमध्यस्थभेदप्रतिपादनार्थं सुव्यवथितनियमाः न सन्ति , किन्तु परम्परा अथवा रूढिद्वारा शब्दानामेका निश्चिता जातिनिर्धारिता ।

आचार्येण सूत्रपाठान्तर्गतपादमेकः (२.४) स्त्रीलिङ्गशब्दानामनुशासनार्थमनुशिष्टः । अस्मिन् लिङ्गानुशासने नव (९) प्रकरणानि सन्ति तथैव शताधिकचत्वारिंशत् (१४०) श्लोका अपि निबद्धाः । तत्र प्रथमप्रकरणे पुंलिङ्गशब्दानां सप्तदश (१७) श्लोकेन उल्लेखः कृतः ।

वाग्विषयस्य तु महत्: संक्षेपतः एष विधिरुक्तः । यन्नोक्तमात्र सद्भिः तल्लोकत एव विज्ञेयम् ॥^७

द्वितीयप्रकरणे स्त्रीलिङ्गशब्दानां त्रयस्त्रिंशत् (३३) श्लोकेषु अनुशासनम् कृतमासीत् ।

६ लिङ्गानुशासनम् श्लोक सं. . १४०

७ लिङ्गानुशासनस्य अवचूरि अन्तिमश्लोकः

तृतीयप्रकरणे नपुंसकलिङ्गशब्दानामनुशासनं विहितमस्ति | श्लोकसंख्या चतुर्विंशतिः (२४) |
चतुर्थप्रकरणे पुंस्त्रीलिङ्गस्य च द्वादश (१२) श्लोकेन वर्णनं कृतम् | पञ्चमप्रकरणमस्ति पुंनपुंसकलिङ्गं तत्र षड्विंशत् (३६) श्लोकाः सन्ति | षष्ठमप्रकरणस्य विषयोऽस्ति स्त्रीनपुंसकलिङ्गानुशासनम् आहत्य श्लोकसंख्या षड् वर्तते | षड्श्लोकात्मकं स्वतस्त्रीलिङ्गनाम्ना सप्तमप्रकरणमस्ति | 'परलिङ्गेनालङ्कृत' अष्टमप्रकरणस्य श्लोकसंख्या चत्वारः (४) वर्तते |

श्रीजैनयशोविजयग्रन्थमालायाः द्वितीयमणिना सं. १९०५ तमे वर्षे बनारसतः प्रसिद्धः।⁸

ग्रन्थेऽस्मिन् विशेषतया लिङ्गत्रयं (पुंलिङ्ग-स्त्रीलिङ्ग-नपुंसकलिङ्गानि) प्रतिपाद्य 'परलिङ्ग'-'अलिङ्ग'-स्य च चर्चा कृता |

उपसंहारः –

अनेन श्रीहेमचन्द्रसूरिणा स्वकौशलेन संपूर्णसनातनधर्मानुरागिणां कृते विशेषतः जैनपरम्परायाः प्रचार-प्रसाराय च गुर्जरभूमौ द्वादशशताब्द्याः तेजोमयज्ञानार्केण सारस्वतसमुपासकानां, तात्विकानां, जिज्ञासूनां, विद्यार्थिनां च कृते स्वाधीतविद्यारश्मिना सर्वान् शास्त्ररसपानोत्सुकान् आप्लावितः | तैः संस्कृत-प्राकृत-अपभ्रंशशब्दानामनुशासनेन जगति महदुपकारः कृतः इति कथनेन नास्ति शङ्कावसरः |

⁸ हेमसमीक्षा पृ . ५९

...Published by...

<http://www.shantiejournal.com/>

SHANTI PRAKASHAN

HQ. : 1780, Sector-1, Delhi By pass,
ROHTAK-124001 (HARYANA)

OTHER CONTACT

D-19/220, Nandanvan Apartment, Nr. Bhavsar Hostel,
New Vadaj, AHMEDABAD-380013.